

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՁ ՄԱՏԵԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲՆԱԳԻՐԸ

(Սկիզբը տեսնել «ՍԻՈՆ», Յուն.-Մարտ 1978)

Դ. ՎՈՒԼԳԱՏԱՅԻ ԱԶԳԵՑՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ ԵՒ ՀԵԹՈՒՄ Բ-Ի

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՁԸ

Առհասարակ տարածուած կարծիք է, որ ԺԳ դարն այն շրջանն է, երբ Հայկական թարգմանութեան բնագիրն սկսել է խաթարուել լատինական Վուլգատայի ազդեցութեան տակ, եւ այդ իրողութիւնը, եթէ զա ճիշդ է, կապուած է Հայկալիլիեան Հեթում Բ թագաւորի անուան հետ:

Նախ ասենք, որ զրականութեան մէջ հին Վուլգատա եւ նոր Վուլգատա անուններով յայտնի են երկու բնագրեր. հինը, որ կոչուած էր նաեւ Իսալա (խալական), յունարէն եօթնասնեղ բնագրից էր թարգմանուել, բայց Դ դարում այդ թարգմանութիւնը հիմնովին սրբազրուել էր Հերոնիմոս Սարիզոնացու կողմից, Հին Կտակարանի մասին հիմք ընդունելով երբայկան սկզբնագիրը: Այստեղ մեր խօսքը վերաբերում է նոր կամ Հերոնիմեան Վուլգատային, որը պաշտօնապէս ընդունուած բնագիրն է Հռոմէական Եկեղեցու կողմից:

Վուլգատայի ազդեցութեան առաջին նշանները Կիլիկիան Հայկատա-նում են երևան եկել ԺԳ դարում ընդօրինակուած Աստուածաշնչերում՝ «Քրոնանկաց» (լատինական) դիտարաժանութիւնների մուծմամբ: Վուլգատայի դիտարաժանութիւնները համատեղում էին Հայկական բնագրի նախկին դիտարաժանութիւնների հետ: Այդ նորութիւնը, որ հետզհետէ տարածուեց եւ, գիտական առումով որպէս զրական երեւոյթ, վերջնականապէս ընդունուեց մեղ մօտ, հանգէս էր եկել 1295 թ. Հեթում Բ թագաւորի համար գրուած յայտնի Աստուածաշնչով, որն այժմ գտնուում է Երեւանի Պետ. Մատենադարանում 180 համարի տակ եւ որ յիշատակեցինք վերելում: Այդ նորութեան զրական կողմն այն էր, որ զբանով անսահման հնարաւորութիւն ստեղծուեց Աստուածաշնչի Հայկական եւ օտար բնագրերի համեմատական ուսումնասիրութեան համար:

Սակայն մեր օրերում Հեթում Բ-ի կատարած զործի մասին բանասիրութեան մէջ տիրում է այն թիւրիմացութիւնը, թէ նա, լատինական դիտարաժանութիւններից բացի, Հայկական թարգմանութեան բնագիրը սրբազրութիւնների ու խմբագրման է ենթարկել լատինական Վուլգատայի հիման վրայ: Այսպիսի կարծիք են ունեցել անցեալում Լակրոզը, Վիտտն Լոբայրները, Բրենդենկամպը եւ Էյխորնը, որոնց միացել է Մենարոյ Վրդ. Տէր Մովսիսեանը⁶⁵, եւ մեր ժամանակներում՝ Մակլերը⁶⁶: Այս հարցը հետաքրքրում էր նաեւ մեզ՝ մեր հետազօտութիւնների ընթացքում:

Նախորդ տողերում Սիմաքոսի խնդրոյ առարկայ եղած յուսանցային լեթերցումի տեղափոխումը բնագրի մէջ՝ մեզ մտածել էր տալիս, թէ զա Հատնարար պատահական երեւոյթ էր եւ թէ այսպէս կամ այնպէս կարող էր

⁶⁵ Տե՛ս՝ М. Тер-Мовсесян, "Ист. пер. Библии на арм. яз.", стр. 59-60. Վկայակոչում է նախորդ գիտնականներին:

⁶⁶ F. Macler, "Le texte arménien de l'Evangile d'après Matthieu et Marc", p. 24-25.

կապ ունենալ Վուլգատայի ընթերցման հետ, որովհետև Սիմաքոսի երրայա-
կան ընթերցումը համապատասխանում է Վուլգատային, քանի որ վերջինս
էր երրայական բնույթից է թարգմանուել: Իսկ այն հանդամանքը, թէ այդ ներ-
մուծումը հայկական բնույթի մէջ՝ առաջին անգամ մեզ յայտնի է Երեւանի №
180 ձեռագրով, որը, ինչպէս նշեցինք, Հեթում Բ-ի Աստուածաշունչն է, գրե-
ւած 1295 թ., կարող էր մասնակ տալ, թէ այս ներմուծումը Հեթում Բ-ին վե-
րադրուած փոփոխութիւններից մէկն է: Բայց այստեղ տակաւին հարց է առա-
ջանում, թէ արդեօք չկան եւ մի օր չեն յայտնուի նոյն ներմուծումն ունեցող
ուրիշ ձեռագրեր, որոնք 1295 թուականից առաջ գրուած լինեն: Միւս կողմից՝
Հեթում Բ-ի բնագրի մէջ նկատուող այդ փաստը դեռ բնագրական իրական փո-
փոխութիւն չէ, որովհետեւ, ինչպէս տեսանք, Սիմաքոսի ընթերցումն այն-
տեղ ներմուծուած է հին ընթերցումի հետ համատեղման կարգով եւ ոչ փո-
խարինման: Այսպէս որ՝ մեր կարծիքով դժուար է այս միակ եւ այն էլ որբա-
դրական հանգամանք չկրող օրինակի վրայ հիմնուելով տուրք տալ այն մեղա-
դրական կարծիքին, թէ Հեթում Բ-ը խաթարել է հայկական բնույթը: Բայց
մեզ համար հարցը սրանով չի փակուում, որովհետեւ Հեթում Բ-ի հասցէին եւ
դա՛ւ ժեղագրանքները լուրջ երեւոյթ են կրում եւ պէտք է հանդամանօրէն
տարզուեն:

Ի՞նչ է ասուում:

Մենք ձեռքի տակ չունենք ոչ Բրենդենկամպի եւ ոչ էլ Էյխորնի որ-
շածները, որոնք Մեսրոպ Վրդ. Տէր Մովսիսեանի կողմից են յիշատակուում,
բայց չենք կասկածում, որ նրանց աղբիւրները կը լինեն Լակրոզն ու Վիստոն
եղբայրները, քանի որ իրենք հայադէտներ չեն: Իսկ Վիստոն եղբայրների կար-
ծիքն այս հարցում բաւականին զուսպ է եւ հաղիւ թէ կարելի լինի նրանց պատ-
կերացնել մեղադրողի դերում⁶⁷: Իսկական մեղադրողը Լակրոզն էր:

Լակրոզը թիւրիմացութիւնների մէջ է եղել այս հարցում: Նա է, որ
հրապարակ է հանել այն կարծիքը, թէ 1666-68 թթ. Ամստերդամում Ոսկան Ե-
րեւանցու հրատարակած Աստուածաշնչի նախադադափար օրինակը Հեթում Բ-ի
ձեռագիր Աստուածաշունչն է եղել եւ այդ կարծիքը մինչեւ այսօր յարատեւել
է բանասիրական գրականութեան մէջ: Իսկ ի՞նչ հիման վրայ էր Լակրոզը կազ-
մել այդ կարծիքը:

Դա երեւում է նրա երկու նամակներից, որոնցից առաջինը 1733 թ.
ուղղուած է Անտոնիոս Աբարդոսին⁶⁸, իսկ երկրորդը՝ Ալբերտոս Բենդեկիտին,
գրուած մօտաւորապէս 1734 թ.⁶⁹: Նա ասում էր, որ Փարիզի Արքայական Մա-
տենադարանում Հեթում Թաղաւորի ձեռագիր Աստուածաշնչից գտնուում են
«փակերական հատուածներ» (fragmenta authentica), որոնց մասին նա տեղե-
կութիւն էր ստացել Զ. Զ. Սքրոդերից: Թէ ի՞նչ էին ներկայացնում այդ հատ-
ւածները՝ երեւում է Լակրոզի հաղորդած հետեւեալ տեղեկութիւններից.

1. Հեթում Թաղաւորի Աստուածաշունչը գրուած է Քրիստոսի 1295
թուականին եւ Հայոց 744 թուականին: Թուականը նշուած է Հեթումի «նախա-
բան»ում (praefatio):

2. Պարունակում է Հեթումի «ոտանաւոր նախաբանը» (praefatio
metrica, իմա՝ «Ոտանաւոր բարեպաշտի թաղուորին Հայոց Հեթմոյ»):

3. Պարունակում է Հերոնիմոսի բոլոր նախադրութիւններն ու առա-

⁶⁷ Տե՛ս՝ "Mosis Chorenensis Historiae Armeniacae, libri III", Londoni 1736, p. XI.

⁶⁸ "Thesauri epistolici Lacroziani tomus III", p. 4.

⁶⁹ Ibidem, p. 69.

Ջարանը (Praefationes et Prologus galectus), որ լատիներէնից հայերէնի է թարգմանել Հեթումը, անշուշտ Լաւրոզի կարծիքով:

Յայտնի չէ, թէ Լաւրոզն ի՞նչ էր հասկանում վաւերական հառուածներ ասելով. Հեթում Բ-ի Աստուածաշնչից (բնագրից) իսկական մասեր, որոնք բնկել էին Փարիզ, թէ նրանից հաւատարմօրէն արտադրուած մասեր⁷⁰: Բնորդ գէպերում՝ նա հաւատացած էր, որ դրանք Հեթում թագաւորի Աստուածաշնչի մասերն են:

Լաւրոզն հետաքրքրողը հայկական բնագրի հարգատուութեան հարցն էր:

Փարիզեան «վաւերական հատուածներ»-ի հետ համեմատութեան դրնելով Ոսկանեան Աստուածաշնչի բնագիրը, որի մէջ խիստ զգալի են Վուլգատայի հիման վրայ կատարուած բնագրական խախտումները, նա գտնում էր, որ այդ եղծումների հեղինակը ոչ թէ Ոսկան Երեւանցին է, այլ Հեթում թագաւորը: Նրա կարծիքով՝ Հեթումը հայկական բնագիրը Վուլգատային յարմարցնելու համար այնքան ջանասէր ու մանրակրկիտ աշխատանք էր կատարել, որ նոյնիսկ Հերոնիմոսի յարակից գործերն էլ էր Վուլգատայից թարգմանել. Հեթմեան այս բնագիրն, ըստ Լաւրոզի, այնուհետեւ տիպական էր դարձել: Աստուածաշնչի ընդօրինակութիւնների համար եւ Ոսկանի հրատարակութիւնն էլ ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ լոկ նրա վերարտադրութիւնը: Այստեղից էլ այն եզրակացութիւնը, թէ հայկական անեղծ բնագիրը գտնելու համար հարկ է հայտատանում որոնել այնպիսի ձեռագրեր, որոնք ընդօրինակուած լինեն նախահեթմեան շրջանում:

Այս եզրակացութիւնը, դիտնականների համար այնքան ուշադրաւ, բնականաւար իր ուժը պիտի պահէր մինչեւ մեր օրերը, այնպէս որ Ֆ. Մակլերը եւս, 1919 թ., հաշուի նստելով դրա հետ, գտնում էր, որ «Հայկական Աւետարանի բնագրի վերաբերեալ հետազոտութիւնների համար պէտք է ամէն գէպում ընտրել նախակիւիկեան շրջանի ձեռագրեր»⁷¹:

Բայց այս եզրակացութիւնը հիմնուած էր աւաղի վրայ: Թիւրիմացութիւնն այնպէս էր, որ «վաւերական հատուածներ»ը Հեթում թագաւորի աշխատանքն էին համարուում: Մենք, որ այսօր ձեռքի տակ ունենք Հեթում Բ-ի ձեռագիր Աստուածաշնչը, ի վիճակի ենք ստույգ խօսք ասելու այդ մասին:

Հեթմեան ձեռագիրն իրօք գրուած է Քրիստոսի 1295 եւ Հայոց 744 թուականին, բայց այդ թուականը նշուած է ձեռագրի ոչ թէ նախաբանում, որպիսին գոյութիւն չունի, այլ վերջում գտնուող նրա յիշատակարանում. ձեռագիրն իրօք պարունակում է Հեթում թագաւորի ոտանաւորը, բայց այդ ոտանաւորը գտնուում է ոչ թէ նրա նախաբանում կամ նախաբանից յետոյ, այլ՝ վերջում գտնուող յիշատակարանից յետոյ. եւ վերջապէս ձեռագրում ոչ մի հետք չկայ Հերոնիմոսի նախագրութիւններից ու առաջաբանից, որոնք, Լաւրոզի կարծիքով, պիտի թարգմանուած լինէին Հեթում թագաւորի կողմից:

Հաշուի առնելով այս հիմնական տարբերութիւնները եւ Լաւրոզի այն հաւատարմութիւնը, թէ Ոսկան Երեւանցու օգտագործածը փարիզեան «վաւերական հատուածներ»ն են, մենք գալիս ենք այն համոզման, որ այդ հատուածներն ուրիշ բան չէին, եթէ ոչ Ոսկանի կողմից պատրաստուած նիւթեր, ի մի բերուած գանազան աղբիւրներից եւ ամփոփուած երեք տետրակների մէջ. այսպէս՝

1. Հեթում Բ-ի Աստուածաշնչի յիշատակարանը (հանուած Երեւանի

⁷⁰ Զարմանալի է, որ այս ձեռագրի հետքերը չեն երևում Փարիզի հայերէն ձեռագրերի ցուցակում, որ հրատարակել է Ֆ. Մակլերը:

⁷¹ F. Macler, "Le texte arménien de l'Evangile d'après Matthieu et Marc", p. 24-25.

№ 180 ձևադրից) : Լակրոզը կարծում էր, թէ սա Հեթումի նախարանն է, որովհետև այս տետրակը ամենից առաջ էր գետեղուած :

2. Հեթում Բ-ի ստանաւորը (հանուած նոյն № 180 ձևադրից) : Լակրոզը կարծում էր, որ սա Հեթումի ստանաւոր նախարանն է, որովհետև այս տետրակը նախորդից յետոյ էր գետեղուած :

3. Հերոնիմոսի նախադրութիւններն ու առաջաբանը՝ թարգմանուած նոյնինքն Ոսկանի կողմից (հանուած լատիներէն Վուլգատայից) : Լակրոզը կարծում էր, որ այս թարգմանութիւնը եւս Հեթումից էր, որովհետև այս տետրակը Հեթումի նախորդ երկու հատուածներից յետոյ էր գետեղուած :

Յայտնի է, որ Ոսկանն իր հրատարակութեան մէջ մուծել է միայն վերջին երկու հատուածները (տետրակները) :

Կարելի է հաստատօրէն ասել, որ Լակրոզը ձեռքի տակ չի ունեցել Հեթումի Աստուածաշնչի որեւէ ընդօրինակութիւն, որպէսզի նրա վրայ հիմնէր իր կարծիքը : Նա կաթողիկեայ թղթերից մէկի հետ կապուած բնագրական մի հատուած քննելու համար զիջելով Ոսկանի հրատարակութեանը եւ նրա բնագիրը նոյն համարելով Հեթումի բնագրի հետ, ամսոսանք է յայտնում, որ Հեթումի ժամանակաշրջանից աւելի հին ձևադրեր յայտնի չեն՝ խնդիրը պարզելու համար. ուրեմն՝ եթէ նա Հեթումի բնագիրը ձեռքի տակ ունեցած լինէր, նրանով էլ տեղեւորեալը պարզած կը լինէր իրեն յուզող հարցը, տեսնելով, որ Ոսկանինը եւ Հեթումինը տարբեր բնագրեր են եւ թէ Հեթումինը հայկական էնոց այն հին ու անեղծ բնագիրն է, որ իր՝ Լակրոզի կարծիքով պէտք էր որունել նախահեթումի ժամանակաշրջանի ձևադրերում : Պարզենք մեր առածը :

Առ Անտոնիոս Աբարդոս ուղղած նամակում Լակրոզը զրազուած էր Յովհաննու Ա. թղթի մի հատուածով, որը բանասիրութեան մէջ յայտնի է «Comma Johannaicum» անունով⁷² : Այդ հատուածը, որ, ըստ լատինական բրնագրի, թղթի Ե գլխի 7 տունն է (6 եւ 8 տների յարակից մասերով), Վուլգատայից է առաջացել⁷³ եւ է հետեւեալը՝ ըստ Ոսկանեան լատինացած բնագրի.

6. ... երէ Քրիստոս է ճշմարտութիւն.

7. Զի երեք են, որք վկայեն յերկինս՝ հայր, բանն եւ հոգին սուրբ. եւ երեքինս մի են.

8. Եւ երեք են, որք վկայեն յերկրի՝ հոգի, ջուր, եւ արիւն. եւ երեքինս մի են⁷⁴ :

Այս բնագիրն էր յայտնի՝ Ոսկանի օրերից : Հետագայում Աստուածաշնչի Զօհրապեան քննական հրատարակութեամբ յայտնի դարձաւ, որ հայկական ընթերցումը տարբեր էր, այսինքն՝

6. ... զի հոգին իսկ է ճշմարտութիւն.

7. Սոքա երեքին են որ վկայեն.

⁷² S. Aug. Bludau, "Das Comma Johannaicum in den orientalischen Übersetzungen und Bibeldrucken", Oriens Christianus, III, Roma, 1903. Հայերէն ամփոփումը՝ Հանգէս Ամսորեայ, 1904, էջ 62 : Է. Գ. Գալէֆեարեան, «Թուղթ Յովհ. Ա. կաթողիկեայց, գլուխ Ե», համար 7-8՝ առ հայոց, անդ, 1906, էջ 225-234 : Է. Պ. Ֆերմարեան, «Թուղթ Յովհաննու Ա. գլ. Ե, § 6-8», անդ, 1908, էջ 63-64 : Այս հարցով զբաղուել են նաեւ Լակրոզի ժամանակակից վիստոն եզրայրները, տե՛ս՝ "Mosis Chorenensis Historiae Armeniacae, libri III", p. XVIII-XIX.

⁷³ "Biblia Sacra Vulgatae editionis juxta exemplaria ex Typographia Apostolica Vaticana Romae 1592 et 1593", t. IV, Ratisbonae, 1862, p. 425. Աստուհետե այս հրատարակութիւնը կը նշենք "Vulg" ձևով :

⁷⁴ Տե՛ս՝ Վաստուածաշնչի Հնոց և Նորոց Կտակարանաց ներ պարունակող (հրատ. Ոսկան Երևանցու), Ամստերդամ, 1666, մասն Բ, էջ 663 :

Աստուհետե այս հրատարակութիւնը կը նշենք «Ոսկ.» ձևով :

8. Հոգին, եւ ջուրն, եւ արիւնն. եւ երեքին մի են (Ձօհր. 761)⁷⁵ :

Այսպէս է նաեւ յունարէն բնագրում⁷⁶, որի հարազատ արտայայտիչն է հայկականը: Ի դէպ՝ այսպէս ունեն նաեւ Երեւանի Պետ. Մատենադարանի հետեւեալ ձեռագիր Աստուածաշնչերը, որոնք 1262-1292 թթ. չրջանից են. No 4243 (էջ 58բ), No 345 (էջ 745բ) եւ No 179 (էջ 477ա):

Լակրոզը ճիշդ էր կռահում, որ հայկական Սահակ-Մեսրոպեան բրնազիրը պիտի չունենար Վուլգատային յատուկ առանձնայատկութիւնը. եւ որովհետեւ համոզուած էր, որ այդ յաւելումն առաջին անգամ Հեթումի օրինակում էր կատարուել, ապա նրա համար մեծ անակնկալ կը լինէր, եթէ յանկարծ պարզուէր, որ Հեթումի Աստուածաշնչը, տարբերուելով Ոսկանեանից, տալիս էր հայկական հին ընթերցումը: Եւ ահա՝ այդպէս էլ մենք Երեւանի No 180 ձեռագրում դտնում ենք այն. «Զի հոգին իսկ է ճշմարտութիւն. ոտքա երեքին են որ վկայեն՝ հոգին, եւ ջուրն, եւ արիւնն. եւ երեքին մի են» (էջ 516բ)⁷⁷:

Այս փաստը նախ ցոյց է տալիս, որ Հեթումի բնազիրը Լակրոզի ձեռքի տակ չի եղել, երկրորդ՝ ապացուցում է, որ Հեթումի ձեռագրում հայկական թարգմանութեան բնազիրը անաղարտ էր, հակառակ Լակրոզի կարծիքին:

Հեթումի բնազրի անաղարտութեան մասին բերենք ուրիշ օրինակներ եւս:

Առ Կորնթացիս Ա թղթի ԺԲ գլխի 29 տան մէջ հայկական բնազիրն ունի մի նախադասութիւն.

Միքէ ամենեքին գորութիւնք իցեն (Ձօհր. 783):

Այս նախադասութիւնը նոյնպէս գալիս է յունարէն բնազրից (NTG 336). Լատիներէն Վուլգատան այս նախադասութիւնը չունի. չունի նաեւ Ոսկանի հրատարակութիւնը, բայց Հեթումի օրինակը հարազատօրէն պահել է այդ մասը (ձեռ. No 180, էջ 532ա):

Ղևտական գրքի Գ. 16 ըստ հին թարգմանութեան կարգում ենք Ձօհր. տպեան հրատարակութեան մէջ.

Եւ հանցէ քահանայն ի սեղանն պտուղ ի հոտ անուշից՝ տեառն. գամեմայն նարպա՝ տեառն (Ձօհր. 65):

Ձօհրագրանի օլտադործած 8 ձեռագրերը բոլորն էլ այսպէս ունեն: Նոյն ընթերցումն ունի նաեւ Հեթումի օրինակը (ձեռ. No 180, էջ 51ա): Թարգմանութիւնը լիովին համապատասխանում է յունարէն Եօթանասնից բրնազրին (Sept. I 191): Բայց Վուլգատան երրայական բնազրից այլ կերպ է թարգմանել այս (Vulg. I 163) եւ դրա ազդեցութեամբ էլ Ոսկանը փոփոխել ու խմբադրել է այն.

Եւ հանցէ քահանայն ի սեղանն պտուղ ի հոտ անուշից տեառն. ամեմայն նարպ տեառն եղիցի (Ոսկ. Ա 104):

Ճիշդ է, որ յունարէն բնազիրը կարող էր նաեւ այսպէս հասկացուել.

⁷⁵ Տնատումը մենք ենք փոխել. տե՛ս յաջորդ ծանօթագրութիւնը:

⁷⁶ Հմմտ. "Novum Testamentum graece; recensiois Tischendorffianae ultimae textum cum Tregellesiano et Westcottio-Hortiano contulit et brevi adnotatione critica additisque locis parallelis illustravit Oscar de Gebhardt", ed. stereotypa octava. Lipsiae, 1901, p. 292-293.

Այսուհետեւ այս հրատարակութիւնը կը նշենք "NTG" ձեռք:

Ըստ յունարէն բնազրի հրատարակութեան՝ Ձօհրագրանի կատարած անասումը սրբազրութեան էր կարօտում:

⁷⁷ Նայն ընթերցումն ունի նաեւ Հեթում Բ-ի ձեռագրը, գրուած 1286 թ., տե՛ս՝ Երեւանի Պետ. Մատենադարանի ձեռ. No 979 (էջ 282բ):

բայց Ոսկանը յունարէն չգիտէր, ուստի եւ նա այստեղ եւս Վուլգատային է հետեւել:

Ստակաց զբքի Լ. 30 տունը Սահակ-Մեսրոպեան թարգմանութեան մէջ ունի՝

Եւ ոչ քիկունս դարձուցանէ յամասնոց (Ձօհր. 448):

Ձօհրապեանի հրատարակութեան համար օգտագործուած 8 ձեռագրերը բոլորն էլ այսպէս ունեն՝ համապատասխանելով յունարէն Եօթանասնից բնագրին (Sept. II 466): Այս հարադատ ընթերցումն ունի նաեւ Հեթում Բ-ի օրինակը (ձեռ. № 180, էջ 329բ): Իսկ Ոսկանի հրատարակութիւնը չեղում է.

Եւ ոչ զքիկունս դարձուցանէ ի քշնամոյ (Ոսկ. Բ 112):

Այս սրբագրութիւնը թէեւ Վուլգատայից բառացի թարգմանուելու արդիւնք չէ, բայց նրա ազդեցութեամբ է կատարուած (Հմմտ. Vulg. II 422):

Բերենք մի օրինակ եւս, որը շատ ուշագրաւ է:

Առ Հոսամայեցիս Ը. 38 տան մէջ, քոտ Ձօհրապեանի հրատարակութեան, Սահակ-Մեսրոպեան թարգմանութիւնն ունի.

Ոչ մահ, եւ ոչ կեանք, եւ ոչ հրեշտակք, եւ ոչ իշխանութիւնք, եւ ոչ որ կանս, եւ ոչ հանդերձեալքն եւ ոչ զօրութիւնք (Ձօհր. 772):

Այսպէս ունեն Ձօհրապեանի բոլոր ձեռագրերն էլ. եւ դա յիշի՛ն համապատասխանում է յունարէն բնագրին՝ «Ὅυτε θάνατος οὔτε ζωή, οὔτε ἄγγελος οὔτε ἀρχαί. οὔτε ἐσθωτά οὔτε μέλλουτα. οὔτε δυναμεις» (NTG 309). Ի հարկէ՝ այսպէս ունի նաեւ Հեթում Բ-ի օրինակը (ձեռ. № 180, էջ 526բ): Սակայն Ոսկանի հրատարակութեան մէջ այս մասը խմբադրուած է.

Ոչ մահ, եւ ոչ կեանք, եւ ոչ հրեշտակք, եւ ոչ իշխանութիւնք, եւ ոչ զօրութիւնք, եւ ոչ որ կանս, եւ ոչ հանդերձեալքն, եւ ոչ կարողութիւն (Ոսկ. Բ 612):

Այս փոփոխութիւնն ուղղակի հիմնուած է Վուլգատայի վրայ, որ է՝ «Neque mors, neque vita, neque angeli, neque principatus, neque virtutes, neque instantia, neque futura, neque fortitudo» (Vulg. III 283-4):

Թէ ի՞նչ ձևով է տեղի ունեցել խմբադրումը՝ ցոյց կը տայ հետեւեալ համադրական սխալները.

Դասական բնագիր (քոտ Եօթանասնից)	Ոսկանի բնագիր (քոտ Վուլգատայի)
1. Ոչ մահ (οὔτε θάνατος)	= Ոչ մահ (neque mors)
2. եւ ոչ կեանք (οὔτε ζωή)	= եւ ոչ կեանք (neque vita)
3. եւ ոչ հրեշտակք (οὔτε ἄγγελος)	= եւ ոչ հրեշտակք (neque angeli)
4. եւ ոչ իշխանութիւնք (οὔτε ἀρχαί) =	եւ ոչ իշխանութիւնք (neque principatus)
5.	= եւ ոչ զօրութիւնք (neque virtutes)
6. եւ ոչ որ կանս (οὔτε ἐσθωτά)	= եւ ոչ որ կանս (neque instantia)
7. եւ ոչ հանդերձեալքն (οὔτε μέλλουτα) =	եւ ոչ հանդերձեալքն (neque futura)
8. եւ ոչ զօրութիւնք (οὔτε δυναμεις) =	
9.	= եւ ոչ կարողութիւն (neque fortitudo)

Ուշագրաւ է նաեւ Բարութ Ա. 17 տան խնդիրը, որը դարձեալ Վուլգատայի առանձնաշատութիւններից է: Այս տունը, որ քերականօրէն կապուած է նախորդ տան հետ, յունարէնում ունի. «ὡν ὑμᾶς τομεν ἐννοτι Κυρίου» (Sept. III 352), այսինքն մեր թարգմանութեամբ՝ «մեզաք առաջի տեսան», իսկ հայերէն դասական թարգմանութիւնն ունի միայն՝ «առաջի տեսան», ա-

ունց «մեղաք» բառի: Այսպէս է Չօհրապեանի բոլոր ձեռագիր օրինակներում (Չօհր. 592)⁷⁸ եւ այսպէս է նաեւ Հեթում Բ-ի օրինակում (ձեռ. № 180, էջ 429): Բայց Վուլգատան այստեղ ունի մի ամբողջ նախադասութիւն՝ «Peccavimus ante Dominum Deum nostrum et non credidimus, dissidentes in eum» (Vulg. III 196), եւ ըստ այնմ էլ Ոսկանը թարգմանել ու մոծել է հայկական բնագրի մէջ:

Մեղաք առաջի տեսնոն աստուծոյ մերոյ եւ ոչ հաւատացաք ապաւանքալք ի նմանէ (Ոսկ. Բ 306):

Այս օրինակները, որոնց չարքը կարելի է դեռ երկարել, ցոյց են տալիս, որ Հեթում Բ-ի բնագիրը լատինական Վուլգատայի հիման վրայ մոծւած աղաւաղումներից զերծ է եւ նախադադափար չի հանդիսացել Ոսկանեան հրատարակութեան համար:

Մի քանի այլ օրինակներով կարելի է նաեւ տեսնել, որ Հեթում Բ-ի Աստուածաշունչը ե գարի մեր թարգմանութեան հարազատ օրինակներից է առ հասարակ:

Սաղմոսներից ԿԳ 7 տունը մեր ձեռագրերից չատերում աղաւաղուած է, ինչպէս կարելի է տեսնել Չօհրապեանի հրատարակութեան մէջ:

Պատրաստեցան ի քննել զքննութիւն (Չօհր. 409):

Չօհրապեանի օգտագործած բոլոր ձեռագրերն էլ այս ընթերցումն ունեն՝ առանց բացառութեան: Այսպէս է նաեւ, բնականաբար, Ոսկանի հրատարակութեան մէջ (Ոսկ. Բ 53): Իսկ Հեթում Բ-ի օրինակը, մեր հնագոյն եւ բնորոշագոյն ձեռագրերի հետ միասին, տալիս է այլ ընթերցում (ձեռ. № 180, էջ 299):

Պատրաստեցան ի քննել զքննութիւն (Չօհր. 409):

Այսպէս ունեն նաեւ Երեւանի ձեռագրեր № 345 (էջ 418բ)՝ 1270 թրւականից, № 177 (էջ 307բ)՝ 1292 թրւականից, № 179 (էջ 268ա)՝ նոյն թուականից, № 206 (էջ 269բ)՝ 1318 թրւականից եւ այլն: Եւ այս ընթերցումն է, որ ճիշդ է՝ համապատասխան յունարէն Եօթանասնից բնագրին (Sept. II 292):

Սաղմոս ԺԺԳ. 9-10 տներում դասական թարգմանութիւնն ունի:

Տուն Իսրայէլի յուսացաւ ի տէր, օգնական ընդունելի է նոցա. տուն Ահարոնի յուսացաւ ի տէր, օգնական ընկերելի է նոցա (Չօհր. 424):

Այսպէս ունեն Չօհրապեանի օգտագործած բոլոր ձեռագրերը: Այսպէս ունի նաեւ Հեթում Բ-ի օրինակը (էջ 312ա): Բայց Ոսկան Երեւանցիին սրբապգրել է՝ «...օգնական եւ ընդունող է նոցա... օգնական եւ ընկերոջ է նոցա» (Ոսկ. Բ 78):

Այս ձեռով նաեւ՝

Երեմ. ԺԵ. 10. Հեթումն ունի՝ «զարուքիւն իմ պակասեաց յանիծանելիաց իմոց» (էջ 413բ). Ոսկանի մօտ՝ «գորութիւն իմ պակասեցաւ յանիծողաց իմոց» (Բ մասի էջ 256-7):

Դ թագ. ԺԳ. 14. Հեթումն ունի՝ «այլ զի գործամաց գործոյն» (էջ 170ա). Ոսկանի մօտ՝ «այլ զի գործունեաց գործոյ» (Ա մասի էջ 385):

Դ թագ. ԺԶ. 2. Հեթումն ունի՝ «ամաց քանից էր Աֆազ» (էջ 171բ). Ոսկանի մօտ՝ «ամաց քանիւնցից էր Աֆազ» (Ա մասի էջ 389):

Ա Հոսմ. Զ. 19. Հեթումն ունի՝ «որպէս պատրաստեցէք զանդամս

⁷⁸ Չօհրապեանի մօտ առաջի տեսնոն բառերը հաշուել են 16 տան մէջ, որի հետեանքով 17 տունը բացակայում է, այնինչ՝ ըստ յունարէնի՝ այդ երկու բառերը կազմում են 17 տունը:

ձեր ծառայս պղծութեան» (էջ 525ր) . Ոսկանի մօտ՝ «Որպէս պատրաստեցիք զանձինս ձեր ծառայս պղծութեան» (Բ մասի էջ 609) :

Մատթ. ԻԳ. 32. Հեթումն ունի՝ «Եւ դուք լցիք զչափ հարց ձերոց» (էջ 462ա) . Ոսկանի մօտ՝ «Եւ դուք լցիք զչափ հարցն ձերոց» (Բ մասի էջ 461) :

Հեթում Բ-ի օրինակում յատուկ անուններն ամէնուրեք պահել են զասական տառադարձութեան ձևերը՝ Յովսիա, Յովհաննէս, Յովսէփ, Մովսէս, Ահարովն, Յակոբ, Սեզովր . եւ դա առանձնապէս աչքի է ընկնում, երբ համեմատում ենք Ոսկանի հրատարակութեան հետ . Յօսիա, Յօհաննէս, Յօսէփ, Մօսէս, Ահարօն, Յակօբ, Սեզօր :

Այս բոլորից յետոյ պարզ է, որ Թիւրիմացութիւն է այն կարծիքը, թէ Հեթում Բ-ի ձեռագիր օրինակը Ոսկան Երեւանցու հրատարակած բնագիրն էր եւ հանդիսանում էր Վուլգատայի հիման վրայ սրբագրութիւնների ենթարկուած բնագիր :

Ե. ՎՈՒԼԳԱՏԱՅԻ ԻՐԱԿԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀԱՅ ԴԱՍԱԿԱՆ

ԲՆԱԳՐԻ ԽԱԹԱՐՄԱՆ ՇՐՋԱՆԸ

Պէտք է զգուշանալ Աստուածաշունչ մատենանի խաթարուած օրինակներից : Խաթարում պէտք է համարել բնագրի դիտակցարար կատարուած սրբադրութիւնները՝ օտար եւ անհարադատ բնագրերի հիման վրայ : Հայկական բնագրի այդպիսի խաթարման փորձեր կատարուել են՝ հիմք ունենալով լատինական Վուլգատա-ն :

Վուլգատայի ազդեցութեան տեսակէտից ուշագրութեան արժանի է նախ մի փաստ, որը վերաբերում է ԺԶ դարին եւ լեհահայ միջնադարին : Երեւանի Պետ. Մատենադարանի № 2267 ձեռագրում Սաղմոսարանից եւ Բ Օրինաց գրքից բերուած են մի շարք քաղուածներ (էջ 43ա-52բ), որոնք Լուսիկ սարկաւացի ձեռքով են գրուած Լիւովում՝ 1581 թուականին : Այդ քաղուածները ներկայացնում են որոշ սրբագրութիւնների ենթարկուած մի բնագիր, որի հետքերն ամենեւին չեն երեւում Զօհրապեանի քննական հրատարակութեան տարբերակներում :

Ուշագրութեան արժանի են յատկապէս Բ Օրինաց գրքի ԺԲ գլխին պատկանող որոշ մասեր, որոնք գտնուում են ձեռագրի 47ա-47բ էջերում : Դրանցից են հետեւեալ օրինակները .

Ընկալեալ բնագիր (Զօհր. 131)

Ձեռագիր № 2267

24. Մաշեալք սովով եւ կերակրով քոչնոց	= Խածեալք [եւ] գազամաքեկք գգէշ արկեալ
24. Քարշել զնոսա ընդ երկիր	= Այսր եւ անդր քարշեցեմն
32. Յորքոյ Սողոմայ է որք ևնցա	= [Յ]այգոյն Սողոմայ էր տունկիք
33. Առանց քժշկութեան	= Անհնարին
35. Սխալեցի (ոսն ևնցա)	= Հարցի գգարի
38. Զնարպ գոհից ևնցա	= Զնարպս սպանդիցն

Դժբախտաբար այս քաղուածներն ամբողջական նախադասութիւններ չեն ներկայացնում, այլ միայն առանձին բառեր՝ հայերէն-կոմաներէն հաւաստումներով⁷⁹, ուստի եւ բնագիրը հանգամանօրէն ուսումնասիրելու հնարա-

⁷⁹ Մենք կոմաներէնը բաց ենք թողել՝ հայերէն մասերը համեմատելու համար բնկալեալ բնագրի հետ :

ւորութիւն չեն տալիս: Սակայն կարծում ենք, որ Լեհաստանի պայմաններում կատարուած այս սրբազրութիւնների ծագումը պէտք է որոնել Վուլգատայում: Լեհաստանի սահմաններում ընդօրինակուած ձեռագիր Աստուածաշնչիւրի չարքում անշուշտ կը գտնուեն այնպիսիներ, որոնք կը համապատասխանեն Լուսիկ սարկուազի օգտագործած օրինակին:

Հայկական բնագրի խաթարման փորձերը, սակայն, հիմնականում ժէ դարում են կատարուել: Ղազար Բարերդացին Հայկական Աստուածաշնչի նախկին գլխարժանութներին առնթեր լատինականները ղետեղելով հանդերձ, ինչպէս էր Հեթում Բ-ի օրինակում, որպէս նորութիւն՝ աւելացրել էր նաեւ լատինական գլուխների անհամարները. բացի այդ՝ նա վերջում ղետեղել էր նաեւ Աստուածաշնչի նիւթերի երկու այրբնական ցանկեր, մէկը՝ ըստ հին գլխարժանութների, միւսը՝ ըստ լատինական գլխարժանութների եւ տընհամարների: Ղազար Բարերդացին այս ձեռով կարգաւորած իր Աստուածաշնչը 1619 թ. Լիովում ընդօրինակել է տուել Միթքոյի որդի Թորոս զբրչին⁸⁰: Նրա կատարած աշխատանքի այս հանգամանքները նկատի առնելով՝ Զօհրայեանը մտածում էր, որ բնագրի հարադատութիւնն էլ կասկածելի է. «Ոչ համարձակիմ երաշխաւոր լինել... ուրեք ուրեք նաեւ բնարանին անհույ լինելոյ» (Զօհր. 6): Ղազար Բարերդացու այս Աստուածաշնչի աղղեցութեան տակ գտնուող օրինակներ էին՝ Զօհրայեանի կատարած տպագրութեան համար օգտագործուած զբրչարբից չորրորդը եւ հինգերորդը (Զօհր. 6): Նրանից անկախ, բայց նման հանգամանքներ ներկայացնող մի օրինակ էր նաեւ Զօհրայեանի օգտագործած եօթերորդ զբրչարբը, որը 1656 թ. ընդօրինակութիւն էր՝ Յովհաննէս դպիր Լեհացու ձեռքով. այս օրինակը եւս զերծ չէր ուրեք ուրեք յարատոյ անհաւատարմութեան՝ մանաւանդ ի Նոր Կտակարանի, եւ ի համաձայնելն զբրչին զգլխակարգութիւնն ընդ լատինականին՝ երեւէր ձեռն մխել եւ ի բնարանն» (Զօհր. 6-7):

Սակայն Հայկական թարգմանութեան խաթարման խոշոր փորձերը Վատիկանի կողմից են արուել: 1637 թ. Սեպտեմբերից սկսած Պրոպագանդայի որոշմամբ ձեռնարկուածներ են լինում Հայկական հին թարգմանութիւնը համեմատելու Վուլգատայի հետ եւ սրբագրելու. այս աշխատանքներին մասնակցում են Իտալացի երկու հայերէնագէտ հոգեւորականներ՝ Յովհաննէս Պիրոմալլին եւ Պօղոս Պիրոմալլին, եւ երեք Հայեր՝ փրանկիսկեան կրօնաւոր Գաւ-

⁸⁰ Այս Աստուածաշնչն այժմ գտնուում է Երեսնի Պետ. Մատենադարանում, ձեռ. № 351: Հիմնալիւորէն նկարագրագրուած է: Յիշատակարանում՝ «Շնորհիւ ... աւարտեալ եղև Աստուածաշնչն մատենայն յերկիրս Ռուսաց, ի մայրաքաղաքս Իւով, ի գունն Հաճկատար Աստուածածին վանուցս ... ի ամս կենարարին տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ՌՁՃԹ-ին՝ ի թուականին Հայոց Մեծաց Ռկլ-ին ... և յետնեալս ամենայնի գրել ետու զոնեա գիրն Թորոս զպիր գրագրին, և զոսկէ գիրն և զծագրիկսն և զմանս ի պատկերացն ես իմ հոգանիւթ մատամբս զծագրեցի ... այլ և զանազան գունով ծագկեցի, և զեղեցկանկար պատկերօք կերպագրել ետու ...: Արդ ... խնդրեմ ի ձեզանէ որ զիս ըզնուստ Ղազար Բարերդացիս յիշեցէք ի մաքրափայլ աղօթս ձերս ևն (էջ 598բ-599ա):

Պետ. Մատենադարանն ունի նաեւ այս Աստուածաշնչի մի ընդօրինակութիւն՝ ձեռ. № 201, որի գրիչն է՝ Աստուածատուր քհն. Զուգայեցի, թուականը՝ 1660, վայրը՝ Շոշ (Աղասան):

Ղազար Բարերդացու մասին, որը կոչւում էր նաեւ Վալաքացի, տե՛ս Հ. Գ. Գալէմբեարեանի ընդարձակ ծանօթագրութիւնը՝ Հանդես Ամստերդամ, 1906, էջ 227: Տե՛ս նաեւ Հ. Պ. Տէր-Պօղոսեան, «Ղազար վ. Բարերդացի», անդ, 1906, էջ 17-30, 129-140 (շար.):

պարբ, գոմինիկեան կրօնաւոր Յովհաննէսը եւ Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարք Զաքարիա Վանեցու ներկայացուցիչ Յովհաննէս Անկիւրացին, որը լատինական սեռումբ կոչուած էր Յովհաննէս Մոլինոս⁸¹: Յայտնի է, որ այս աշխատանք-ներն արդիւնքը եղել էր Նոր Կտակարանի համեմատութեան աւարտումը 1639 թ. Մարտին⁸², բայց Հին Կտակարանի մասին տեղեկութիւններ չունենք:

Այնու ամենայնիւ Վատիկանի կատարած այդ ձեռնարկումները որոշ արդիւնքներ տուին հետագայում Պօղոս Պիրոմալլիի ջանքերով: Վերջինս 1642-47 թթ. իջմիածնում ծանօթութիւն հաստատելով Ոսկան Երեւանցու հետ, նրան գաղափարակից ու գործակից է դարձնում իրեն: Այդ մասին Հ. Միք. Չամչեանն ասում է.

«Եւ յայտն նուազի՝ յորժամ ի Հայս էր Պօղոս կրօնաւոր, գտեալ զՈսկան վարդապետ՝ խօսեցաւ ընդ նմա վասն որբադրութեան Աստուածաշնչին. յայնժամ վերստին բաղդատութեամբ յաւելին երկոքին նոքա այլ եւս փոփոխութիւնս, և խանդարեցին բազում ուրեք զվայելչութիւն շարադրութեանն, ուրեք ուրեք եւ զմիտս բանին, այլազգ իմանալով»⁸³: Ստեղծարուած այս բնագիրը 1666/68 թթ. տպագրութեամբ լոյս տեսաւ Ամստերդամում եւ յայտնի է Ոսկանի Աստուածաշունչ անունով:

Աստուածաշնչի Ոսկանեան հրատարակութիւնը, որպէս տպագրական գործ, մեծ գովեստի է արժանացել, բայց ընդգրկան տեսակէտից չափ է քրննադատուել:

Բնագրի մասին խօսելով՝ Չամչեանն ասում է, որ Ոսկանը «նախ՝ Թարգմանեաց ի լատինէ ի հայս ալլատարազ իմն շարադրութեամբ զգիրս Զորբորդ Եղրատայ եւ զգիրս Յեսուայ որդւոյ Սիրաքայ», «այլայլեաց եւ զբանս Աստուածաշնչին՝ բաղդատելով զայն ընդ լատինականին. եւ այս ա՛յն է՝ զոր արար ընդ Պօղոս կրօնաւորի Լատինացւոյ», «փոփոխեաց զշարադրութիւնս իւրաքանչիւր գրոց բոտ նոր ոճոյ ոմանց, բաց ի Սաղմոսէն. թէպէտեւ յայն եւս հասոյց ձեռն. որով եւ եղծաւ քաղցրութիւն քերթուածոց նոցին»⁸⁴:

Զօհրապեանը եւս նոյնպիսի դնահատական ունի Ոսկանի մասին. «Աստուածաշունչ իւր՝ ըստ իմաստիցն ձեւացաւ խոռնարան այլ եւ այլ թարգմանութեանց՝ հելլենականին եւ լատինականին. իսկ ըստ քերթողական արուեստին՝ խոռնածայնութիւն նախնի հայկական վայելչարանութեան՝ ընդ նորահնար օտարալուր բարբառոյ: Թողում եւ զոր ողջոյն գիրս Սիրաքայ՝ եւ Զորբորդ Եղրատայ՝ հանդերձ թղթով ինչ Երեմիայ մարգարէի, իբրեւ ամբողջական մասունս՝ թարգմանեալ ի լատինականէն՝ իւրովն իսկ թերութեամբ հրմուսթեամբ բարբառոյն այնորիկ, յաւել ի մերս խուժաղոժ հայկարանութեամբ» (Զօհր. 8):

Այսպէս եւ ուրիշ քննադատներ, որոնք նախանձախնդիր են եղել հայկական ընդգրի անադարտութեանը:

Մենք Ոսկանեան Աստուածաշնչի ընդգրի մասին նախորդ էջերում փաստօրէն յայտնեցինք մեր կարծիքը՝ Հեթում Բ-ի զբչադիր Աստուածաշնչի մասին խօսելիս, ապացուցելով, որ վերջինս Ոսկանեան հրատարակութեան նախադադափար օրինակը չէ: Բայց միաժամանակ պիտի աւելացնել, որ Ոսկան Երեւանցին օգտագործել է Հեթում Բ-ի օրինակը:

⁸¹ Հ. Գ. Դալմեմարեան, «Հայ Աստուածաշունչի տպագրութեան ջանքեր Ոսկանէն յառաջ», Հանդէս Ամսօրեայ, 1914, էջ 14:

⁸² Անդ, էջ 14:

⁸³ Հ. Մ. Չամչեան, «Պատմութիւն Հայոց», հտ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 621:

⁸⁴ Անդ, էջ 600:

Ոսկան Երեւանցու ուղղակի վկայութեամբ մեզ յայտնի է դառնում, որ նա Հեթում Բ-ի զբաղմունքներն օգտագործել է ոչ որպէս նախագաղափար՝ իր հրատարակութեան համար, այլ որպէս հիմք՝ իր սեփական բնագիրը կազմելու համար:

1668 թ. Ոսկան Երեւանցին ամբողջական Աստուածաշնչի հետ միաժամանակ լոյս էր ընծայում նաեւ Նոր Կտակարանն առանձին, որի յիշատակարանում նա բացատրում էր, որ ինքը տպագրութեան համար իր ձեռքով պատրաստել էր («իմով ձեռամբ գծեալ») մի բնագիր («բուն նախադադար»)․ այդ բնագիրն հիմքը («սրբագրութեան դադար») Հեթում Բ-ի զբաղմունքից արտագրուած մի օրինակ էր («զկնի Հեթումյ թաղաւորին աստուածաշունչ», կարգա՝ աստուածաշունչին), որի վրայ նա կատարել էր բնագրական սրբագրութիւններ («ի ստուգարանութիւն աշխատեալ»)․ այդ սրբագրութիւններէ համար նա վստահելի աղբիւր էր համարել լատինական Աստուածաշունչը («հաւաստացուցիչ դադմատականն պարզարանօղ դադար»)․ դրա հիման վրայ սրբագրել էր թէ՛ բառեր եւ թէ՛ նախադասութիւններ («թէ՛ առ բառս եւ թէ՛ առ բան»)․ այդ օրինակի վրայ նա կատարել էր նաեւ լեզուական քերականական բազմաթիւ ուղղումներ («թէ՛ բոլոր քերթողականի արհեստի՝ եւ թէ՛ գրչութեան արհեստի»), եւ այլն: Բայց այս փաստերը տեսնենք նոյնինքն Ոսկան Երեւանցու շարագրութեամբ.

«Ծնորհօք եւ օժանդակութեամբ...: Արդ՝ հանդիպօղացդ ամին ընթերցմամբ կամ ստացմամբ հայցեմ բազմաւ աղերսիւ, անմեղադիր լինիլ սղալանացն, զի բոլոր կարի ջանացաք ի սրբագրելն՝ քէ՛ ըստ Բերքոդականի արհեստի եւ քէ՛ գրչութեան արհեստի, քէ՛ առ լծորդս, եւ թէ՛ առ թիւս նոցունց, առ հոլովս անուան եւ բայի, եւ թէ՛ առ թիւս նոցունց, առ նախադրութիւնս եւ առ պարսկայս նոցունց եւ դիտաւորութիւնս. նաեւ ի ստուգարանութիւնս աշխատեալ՝ որոյ բուն նախագաղափար լեալ է իմով ձեռամբ գծեալ Նոր Կտակարան՝ զկնի Հեթումյ քաղաւորին աստուածաշունչ սրբագրութեան գաղափար՝ առ սոսայն հաւաստացուցիչ դադմատականն պարզարանօղ գաղափար՝ քէ՛ առ բառս եւ քէ՛ բանս, զի մի՛ երկրայական թիւրութիւն ինչ ի ներս անկցի, որպէս զոյ բնառեալ ի մէջ զբոց մերոց ի զբայն անհմտից եւ անխորթից» եւ այլն⁸⁵:

Այս յիշատակարանից անտարակուսելիօրէն պարզում է, որ Ոսկան Երեւանցին արքայական Աստուածաշնչի ընդօրինակութիւնն («սրբագրութեան դադար») օգտագործել է պարզապէս իր սեփական բնագիրը («բուն նախադար») կազմելու համար: Եւ այս բնագիրն է, որ նա հրատարակել է:

Այստեղ մենք արդէն կարող ենք որոշակիօրէն տեսլ, որ Աստուածաշունչի հայերէն դասական թարգմանութեան բնագիրը եւ Ոսկանեան բնագիրը որակապէս տարբեր բնագրեր են:

Ժամանակին, անդրադառնալով արքայական Աստուածաշնչի եւ Ոսկանի հրատարակութեան աղերսի խնդրին, Կարապետ Վրդ. Տէր Մկրտչեանը գրել է.

«Հեթումի Աստուածաշունչը մենք գտնում ենք ծայրէ ի ծայր սրբագրուած ու փոփոխութիւնների ենթարկուած մի օտար գրչով, որ լուսանցքներում համարաբար է աւելացրել, տողամէջ սրբագրութիւններ արել, տնտեսել եւ այլն: Այդ գրիչն անշուշտ ուրիշ մէկը չէ, բայց եթէ Ոսկան. շատերի կողմից նկատողութեան է առնուել արդէն եւ երբեմն չափից աւելի խստութեամբ

⁸⁵ Տե՛ս՝ «Նոր Կտակարան», Ամստերդամ, 1668, էջ 933-934:

դատարարությունը Ոսկանի հրատարակութեան գլխավոր թերութիւնը, որ նա լաւ-
աւինքէն թարգմանութեան հետեւելով աղճատել է շատ տեղ ձեռքում ունեցած
հայերէն օրինակը եւ կամայական փոփոխութիւններ մտցրել նորա մէջ: Այդ
փոփոխութիւններն ահա նա արել է բուն ձեռագրի վրայ՝ պատրաստելով ու-
յաթմարցնելով այն տպագրութեան համար, եւ բոլոր նորա անտեղի սրբագրու-
թիւնները մտել են ի հարկէ տպագրի մէջ»⁸⁶:

Աւելացնենք, որ Ոսկանի սրբագրութիւնները գրչագրի վրայ՝ թէեւ
շատ են, ինչպէս ասում է յօդուածագիրը, բայց եւ դեռ բոլորը չեն. ճիշդ է
նուեւ այն, թէ Ոսկանը «բաւական զգուշութեամբ է շարժել» (փարսէլ) իրեն
հիմք ծառայող գրչագրի հետ եւ թէ «միայն արտաքին տառական սրբագրու-
թիւններ է արել, կամենալով միակերպութիւն մտցնել նոյն խօսքի դանադան
ընթերցումների մէջ եւ ուղղել այն սխալները, որ կարծում էր, թէ գրչագիր-
ներէից են»⁸⁷: Մեր կատարած համեմատութիւններից պարզում է, որ Ոսկանի
կատարած լեզուական եւ մանրամասն ընտելական-իմաստային նշանակութիւն
ունեցող սրբագրութիւններից շատ-շատերը չեն երեւում Հեթումի գրչագրի
վրայ:

Ոսկանեան ընագիրը հետզհետէ տարածուեց Աստուածաշնչի մի քանի
նոր հրատարակութիւններով՝ Կ. Պոլսում (1705 թ.), Վենետիկում (1733 թ.),
Պետերբուրգում (1818 թ.) եւ Սիբիրում (1817 թ.): Դեռ չենք հաշւում
Հին եւ Նոր Կտակարանների առանձին մասերի դանադան հրատարակութիւն-
ները, որոնք Ոսկանեան Աստուածաշնչից էին գալիս:

Ոսկանեան ընագրի հետեւողութեամբ խանդավառ էր ենթարկուել
նաեւ ծաշոց գիրքը: Թագէտս երէց Համադասպեանը 1686 թ. Վենետիկում հր-
ատարակել էր ծաշոցը՝ իրեն ընագիր ընտրելով, ինչպէս ինքն էր ասում,
Հեթում Բ-ի ձեռագիր ծաշոցը, գրւած 1286 թ.⁸⁸: Կասկած ունենալով թա-
գէտս երէցի հաւատարմութեան նկատմամբ՝ Զօհրապեանը գրում էր, որ նա
«ոչ ոսկաւ աշխատութեամբ կարծեմ յարմարեալ զայնչափ ընթերցումսն՝
բոտ Ոսկանեանն զազափարի՝ աղաւաղեալ զթագաւորականն ազնիւ օրինակ»
(Զօհր. 7): Հետագայում Էփմիածնի միտրան Վահրամ Վրդ. Մանկունին, որը
Վաղարշապատում ծաշոցի նոր հրատարակութիւն է կատարել՝ իրեն ընագիր
ընտրելով Հեթում Բ-ի նոյն ձեռագիր ծաշոցը, իր առաջարկութեամբ հաստատում
էր այն, ինչ որ միայն ենթադրել էր Զօհրապեանը, յիշեցնելով, որ «ծաշոցքն
տպագրեալք մինչեւ ցայժմ՝ համաձայն էին առհասարակ Աստուածաշնչին
խանդարելոյ ի տեղիս տեղիս վրիպական սրբագրութեամբք Ոսկանայ վարդա-
պետի Երեւանցոյ»⁸⁹:

Համեմատելով ծաշոցի արքայական ձեռագիրը 1686 թ. հրատարա-
կութեան հետ՝ մենք եւս հաստատեցինք, որ վերջինում իշխում են Ոսկանեան
ընագրի ընթերցումները:

⁸⁶ Կարապետ Վրդ. Տէր Մկրտչեան, «Աստուածաշնչի նոր հրատարակութիւնը»,
Արարես, 1902, էջ 1070-1071:

⁸⁷ Անդ., էջ 1071:

⁸⁸ Հեթում Բ-ի համար ընդօրինակուած այդ ձեռագիր ծաշոցն այժմ գտնու-
ւում է Երեւանի Պետ. Մատենադարանում՝ 979 համարի տակ: Ընտիր օրինակ է:
Գրչութեան թուականը 1286 է, բայց գրիչն ու վայրը յայտնի չեն: Ունի հոյա-
կապ մանրանկարներ, որոնք վերագրւում են Թորոս Թոսլինին:

⁸⁹ Մանկունու յառաջարանը, տե՛ս՝ «Ծաշոց գիրքը Հայաստանեայց Եկեղեց-
ւոյ», Վաղարշապատ, 1872, էջ 9:

Ձ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲՆԱԳՐԻ ՎԵՐԱԿԱՆՔՆԵՐԱՆ ՇՐՋԱՆԸ

Սակայն հայկական բնագրի անադարտութեան հարցը, որն անխուզիբ մտահոգութեան առարկայ դարձաւ:

Սովետական պետի դրադեցնէր յաջորդ սերունդներին, շատերի նախանձախըն-

Մխիթար Սեբաստացին, 1733 թ. նորից հրատարակելով Աստուածաշունչը, թէեւ Ոսկանեան բնագրի վերադարձութիւնն էր տալիս, բայց միաժամանակ քննական որոշ վերաբերմունք էր ցուցաբերում այդ դործում: Իր ձեռքի տակ ունենալով մի քանի դրչագիր օրինակներ, նա, ինչպէս ասում է իր հրատարակութեան վերջաբանում, Հին եւ Նոր կտակարանների բնագրում ուղղակի սրբագրել է ժամանակի ընթացքում զրչական աղաւաղումների ենթարկուած մասեր: Օրինակ՝ Յես. Դ 4 տան մէջ Ոսկանն ունէր՝

Անեցոյց տէր գիշտու առաջի ամենայն ազգին Խորայէլի. եւ երկնչէին ի Մօսիսէ որչափ ժամանակս եւ եկեաց (Ոսկ. Ա 218-9):

Մխիթար Սեբաստացին բնագրում ուղղում է կատարել՝

Անեցոյց տէր գիշտու առաջի ամենայն ազգին Խորայէլի. եւ երկնչէին ի նմանէ որպէս ի Մօսիսէ՝ որչափ ժամանակս եւ եկեաց⁹⁰:

Այսպէս նաեւ՝ Մատ. ԻԳ. 32. Ոսկանը բացայայտ աղաւաղմամբ ունէր՝

եւ դուք լցիք զչափ հարցն ձերոց (Ոսկ. Բ 461):

Մխիթարի հրատարակութեան մէջ ուղղուած է՝

եւ դուք լցե՛ք զչափ հարցն ձերոց⁹¹:

Այս սրբագրութիւնները համապատասխանում են մեր ձեռագրերի տուեալներին, բայց դրանց թիւը հաւանաբար շատ մեծ է:

Բացի այսպիսի սրբագրութիւններից՝ Մխիթար Սեբաստացին նաեւ բնագրական բազմաթիւ զիտողութիւններ է նշանակել իր հրատարակութեան լուսանցքների վրայ՝ առանց փոփոխելու Ոսկանեան բնագիրը: Այդ զիտողութիւնները, որոնց նպատակը նոյնպէս եղել էր պարզել հայկական բնագրի կրթած զրչական աղաւաղումները, ներկայացնում էին 1645 թ. Փարիզում հրատարակած Լօթրնէկուեան Աստուածաշնչի հետ կատարուած համեմատութիւնները, որոնք, ինչպէս երևում է, երբեմն տալիս էին եւ ո՛չ արհամարհելի արդիւնքներ: Օրինակ՝ Դ Թագ. Ձ. 23 տունն ունի մի այսպիսի անխմատ ընթերցում.

եւ արկ առաջի նոցա խոտս տակաւ մեծաւ (Ձոհր. 235):

Այսպէս է Ձոհրապեանի օգտագործած ձեռագրերում եւ մեզ ծանօթ բոլոր ձեռագրերում. այսպէս է նաեւ Ոսկանի մօտ, այն տարբերութեամբ, որ նա արկ բառը սրբագրել է եւ դարձրել է արկ (Ոսկ. Ա 378): Այստեղ, սակայն, խօսքը խոտս տակաւ աղաւաղ բառերի մասին է: Մխիթար Սեբաստացին, նախադասութիւնը Ոսկանից տունելով հանդերձ, ուղղում է առաջարկել՝ լուսանցում աւելացնելով այսպիսի նշում. Սեղանս խորտկաւ մեծաւ⁹², եւ այդ մասին խօսել է իր վերջաբանում⁹³:

Ձեռագրական հիմքեր չունեցող այսպիսի ճշգրտումները զիտողութիւն-

⁹⁰ «Աստուածաշունչ գիրք», Վենետիկ, 1733, էջ 194:

⁹¹ Անդ. էջ 954:

⁹² Անդ. էջ 337:

⁹³ Անդ. էջ 1274:

ներքի ձեռով թողնելով լուսանցներում՝ Մխիթարը զգուշաւորութիւն էր հանդէս բերում . բայց տուեալ դէպքում նրա մատնանշած ուղղումն այնքան ուշադրաւ էր, որ Պետերբուրգում 1817 թ. տպագրուած Աստուածաշնչում, որը Մխիթարի հրատարակութիւնից էր արտատպուած, անմարան մուծուել է բրնազրի մէջ:

Եւ էարկ առաջի նոցա սեղանս խորտկաւ մեծաւ⁹⁴:

Ձեռագրական տուեալների վրայ չյննուող այս դիտողութիւնը, որը վերաբերում է ոչ թէ Ոսկանի բնագրին, այլ առհասարակ հայկական դասական թարգմանութեան ձեռագրերին, իրաւամբ ուշադրութեան արժանի է համարուել հայկական Բառարանի հեղինակների կողմից⁹⁵:

Մխիթար Սեբաստացու քննական այս վերաբերմունքը հայկական թարգմանութեան բնագրական հարցերում, որպէս հետեւողական դիժ, երեւում է Աստուածաշնչի եւ նրա տարբեր մասերի այն հրատարակութիւններում, որոնք հետագայում յոյս աշխարհ եկան Վենետիկի Մխիթարեանների ֆանդերով:

1752 թ. լոյս տեսած Նոր Կտակարանի անուանաթերթերում նշուած էր՝ «Տպագրեալ ըստ ուղղագոյն հին օրինակաց ձեռագրաց»: Դժբախտաբար՝ կատարուած աշխատանքի էութեան մասին դադարաւոր չենք կարողանում կազմել, որովհետեւ այս տպագրութիւնը ձեռքի տակ չունենք:

1766 թ. հրատարակուած Նոր Կտակարանի յիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ տպագրութիւնը կատարուել է «ըստ յառաջագոյն տպագրեալ օրինակաց», բայց ենթադրուել էր բարեփոխումների. ինչպէս հրատարակիչներն են ասում՝ որոշ պակասներ լրացրել էին. «Որ ինչ ուրեք ուրեք պակաս դայր ի բուն օրինակէն որպէս ցուցանէին զըշագիւր օրինակք, եւ թարգմանութիւնք այլոց լեզուաց, լցուցաք զայնս ի նոցանէ»: զրանից բացի՝ որոշ աշխատանքներ էին կատարել լեզուական աղճատումներից բնագրին ազատելու ուղղութեամբ. «Ի բազում տեղիս եւս եղաք ըստ ձեռագրաց՝ որչափ հնար էր, մանաւանդ ի հոլովմունս ածական անուանց. իսկ յայլ իրս, այսինքն ի խնդրանութիւնս բայից եւ ի լծորդութիւնս նոցա ի կրաւորական, կամ ի ներդրածական, ոչ մերձեցաք ինչ, որպէսդի մի՛ տաղտկալի արասցուք, զոր ինչ յատկութիւն հայկական լեզուին պահանջէ»:

1789 թ. Նոր Կտակարանը նորից են հրատարակում Մխիթարեանները՝ բնագրական նոր սրբագրութիւններով: «Վերստին բազդատեալ ընդ բուն ձեռագիր օրինակաց, — զրուած է յիշատակարանում, — սրբագրեցաք ոչ միայն ի սխալանաց սպրդելոց ի տպագրութիւնս, այլ նաեւ ուրեք ուրեք՝ մանաւանդ ի թուղթան Պօղոսի ուղղագրեցաք ըստ ընտրելագոյն ձեռագրաց, յորում մասին թերի գտանէր Նոր Կտակարանն մեր ըստ ձեռագրաց տպագրեալ յամի տեսոն 1752, առ նուագութեան ձեռագիր օրինակաց յայնժամ»: Հրատարակիչների մտահոգութիւնը եղել է ըստ հնարաւորին վերացնել այն փոփոխութիւնները, որ բնագրի մէջ մտցրել էր Ոսկան Երեւանցին, «որ ի տպագրել զառաջին գլխաւորածաշունչ մեր հայկական՝ ընդդէմ հաւատարմութեան ըստ հաճոյից ձեռներէց եղեւ այլայլել բազում ուրեք բացի շարագրութենէն եւ զրնաբանն իսկ՝ իբր ուղղագրելով եւ համաձայնելով թարգմանութեան Աստուածաշնչին Լատինացոց, թերեւս սխալական եւ թերի համարեալ զմերն, որ ըստ

⁹⁴ «Աստուածաշնչինչ գիրք»: Պետերբուրգ. 1817, էջ 310:

⁹⁵ «Նոր Բառգիրք Հայկական լեզուի», հտ. Բ, Վենետիկ, 1837, էջ 839 (տե՛ս «տակ» բառը):

քանչև ի յօրինուածով թարգմանեալ է ի նախնեաց անտի մերոց ի Յունական բնագրէ»։ Այնու ամենայնիւ զգուշաւորութիւնը նրանց թոյլ չի տալիս մի անգամ ից քարուքանդ անել ամէն ինչ, այնպէս որ Յովհաննու Ա թղթում կատարւած յայտնի աղաւաղման մասին յիշատակարանում ուշադրութիւն հրաւիրելով եւ այն քննադատելով հանգերձ՝ բնագրում նոյնութեամբ թողնում են Ոսկանի մուծած Վուլպատեան ձեւը, միայն փակագծերի մէջ առնելով տուեալ Հատուածը։

Նոյն 1789 թ. Մխիթարեանները հրատարակում են նաեւ Սաղմոսը՝ «ըստ ընտիր օրինակաց», ինչպէս նշուած է անուանաթերթում։

Կաշկանդումների վերջնական յաղթահարումը վերապահուած էր Մխիթարեան յայտնի դիտնական Հ. Յովհ. Զօհրապեանին, որը 1805 թ. առաջին անգամ հրատարակ հանեց հայկական Աստուածաշնչի դասական բնագիրը ելուտ տարրեր հրատարակութիւններով՝ միահատոր եւ քառահատոր։ Այս հրատարակութեան անուանաթերթում նշուած էր՝ «նորոգապէս ի յոյս ընծայեալ յընտրելալոյն գրադիր զազափարէ՝ համեմատութեամբ այլ եւ այլ օրինակաց»։

Հրատարակութեան նախարանից տեղեկանում ենք, որ Զօհրապեանի օգտագործած հիմնական ձեռագիրը (Վենետիկի Մխիթարեան Մատենադարանի ձեռ. № 1) 1319 թ. արտագրուած էր, հաւանաբար Կիլիկիայում, ԺԳ դարի մատենագիր Գէորգ Սկեւաջու օրինակից։ Միւս օրինակները, որոնք որպէս օժանդակ են օգտագործել սոյնի հետ «ի ստուգարանութիւն կամ յուղղագրութիւն, եւ ի լրումն թերութեանցն», էին Աստուածաշնչի (Հին եւ Նոր Կտակարաններ) ուրիշ 7 օրինակներ, Աւետարանների աւելի քան 20 օրինակներ եւ Գործքի ու Առաքելական թղթերի 14 օրինակներ։ Զօհրապեանը այս օրինակների տարրերութիւնները նշել է տողատակում՝ «ի պէտս մերոց ուսումնաւորաց», չմոռանալով նաեւ յանուանէ նշանակել Ոսկանեան բնագրի տարրերութիւնները, որպէսզի նրանք զանազանուեն։

Զօհրապեանի Աստուածաշունչը հայկական դասական բնագրի առաջին քննական հրատարակութիւնն էր։ Չարմանայի է, որ Վենետիկի Մխիթարեաններն իրենց այս յայտնի հրատարակութիւնից յետոյ 1816 թ. նորից էին ստագրում Նոր Կտակարանը՝ «ըստ օրինակի տպելոյ յամին 1789», ինչպէս շրջմուտած է գրքի ճակատում. բայց սա ըստ երեւոյթին Ոսկանեան բնագրի աղբիւրցութիւնն արտայայտող վերջին հրատարակութիւնն էր։

Հայկական բնագիրը Զօհրապեանից յետոյ ունեցաւ մի ուրիշ նշանաւոր հրատարակիչ եւս՝ յանձին նրա միաբանակից Հ. Աբաէն Բագրատունու, որը 1860 թ. նորից յոյս ընծայեց Աստուածաշունչը՝ «ըստ միաբան վաղեմի բրչադրագ մերոց եւ յոյն բնագրաց»։ Վերնագրային այս նշումը ցոյց է տալիս, որ Բագրատունու հրատարակութիւնը Զօհրապեանի հրատարակութեան սոսկ վերաբաղադրութիւնը չէր։ Թէեւ Բագրատունին որեւէ նախարան կամ յիշատակարան չի կցել իր հրատարակութեանը, բայց նրա կատարած աշխատանքի էութիւնը չի վրիպել մասնագէտների ուշադրութիւնից։ Կարապետ Վրդ. Տէր Մկրտչեանը, որը հետագայում Աստուածաշնչի բնագրական հարցերով էր զրադուած էջմիածնում, գտնում էր, որ Բագրատունին, իրեն հիմք ընդունելով Զօհրապեանի հրատարակութիւնը, վերջինիս յուանցներում գտնուող տարբերութիւններից եւ Մխիթար Սեբաստացու հրատարակութեան դիտողութիւնների հիման վրայ որոշ ուղղումներ էր կատարել, իսկ Եօթնասունից յուներէն բնագրից օգտուել էր իմաստը ճշդելու, նախադասութիւնները ընթերցուածները որոշելու եւ կէտագրութեան համար. Կարապետ Վարդապետի զնահատ-

մամբ՝ Բաղրատունին «սուաջինն է եղել, որ բուն գիտական եղանակով ձեռքի տակ եղած օրինակներից մի ընդհանուր բնագիր է կաղմել, և իւր ընդարձակ բմբռնման ու հայերէնի մեծ հմտութեան շնորհիւ յաջողել է առհասարակ ուղիղը դանել»⁹⁶ :

Պարզ է, որ Զօհրապեանի և Բաղրատունու այս հրատարակութիւններից յետոյ Ոսկանեան բնագիրը վերջնականապէս դուրս եկաւ շրջանառութիւնից : Ե դարի մեր թարգմանութեան բնագիրը լոյս աշխարհ գալով՝ յաղթականօրէն մուտք գործեց գիտութեան բնագաւառում, առաքելայ դարձաւ բանասիրական թարգմալիսի ուսումնասիրութիւնների, ուսումնասիրութիւնների, որոնց համար յուսալի արդիւնքներ չէր կարողացել ապահովել Ոսկանեան հրատարակութիւնը. վկայ՝ նոյնիսկ միայն այն թիւրիմացութիւնը, որին զոհ էր գնացել Լակրոզը՝ Յովհաննու Ա թղթի յայտնի հատուածի հարցում, ինչպէս նշեցինք վերելում :

Է. ԻՆՁ Է ՄՆՈՒՄ ԱՆԵԼՈՒ՝ ԲՆԱԳՐԻ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ԲՆԱԳԱՒԱՌՈՒՄ

Հայ դասական բնագրի վերականգնման ուղու վրայ, ի հարկէ, վերջնական հանգրուաններ չեն նաեւ Զօհրապեանի և նրանից բխող՝ Բաղրատունու հրատարակութիւնները : Բանասէրների կողմից պատահական և մասնակի աւելումներով յաճախ է նշուել, որ ձեռագրերում գոյութիւն ունեն բնագրական աւելի հին և աւելի ճիշդ ընթերցումներ : Ներկայ յօդուածի նախորդ էջերում, ժ. Գ. դարի ձեռագրերի հիման վրայ, մի քանի տեղ մենք եւս առիթ ունեցանք աւելցակիօրէն նշելու, որ Զօհրապեանի հրատարակած բնագրի որոշ մասեր սրբագրութեան են կարօտում. օրինակ՝ Բ թագ. Գ. 33. «Միթէ որպէս մեռանիցի անգամ, մեռաւ Արեւներ» նախադասութիւնը, որը, Զօհրապեանի օգտագործած բոլոր ձեռագրերի համաձայն, բնագրի մէջ է դրուում, հին ձեռագրերում արտաբնագրային ընթերցում է, լուսանցադրութիւն է. կամ թէ՛ Սաղմ. ԿԳ. 7 տան մէջ Զօհրապեանի հրատարակած բնագրի «պատրաստեցան» բառը, որը նրա օգտագործած ձեռագրերի միակ ընթերցումն է, հին ձեռագրերում «պարտասեցան» է : Եւ հին ձեռագրերի հիման վրայ առաջացող այս ճշգրտմանն արդարանում են յունական բնագրի համեմատութիւններով :

Անտարակոյս Զօհրապեանի հրատարակած բնագրի նմանօրինակ թեթիւթիւններ լոկ արդիւնք են այն իրողութեան, որ նա, դժբախտաբար, ձեռքի տակ չի ունեցել հին և ընտիր օրինակներ : Ինչպէս նշեցինք՝ նրա օգտագործած ձեռագրերի մէջ հնարոյնը, որի վրայ և յենուել է, 1319 թուականից էր : Ուստի և հասկանալի է, որ հայկական բնագրի վերականգնման դործում բանասիրութեանը դեռ մնում են անելիքներ, և այդ գործը գերազանցապէս կապւած է հին և ընտիր ձեռագրերի ուսումնասիրութեան հետ :

Յայտնի է, որ այսօր աշխարհի գլխաւոր մատենադարաններում՝ Երեւանում, Երուսաղէմում, Վենետիկում, Վիեննայում, Փարիզում, Բեռլինում, Հոռոմում, Լոնդոնում, Օքսֆորդում և այլուր, որտեղ հայերէն ձեռագրեր են պահւում, ինչպէս նաեւ մասնաւորների մօտ, դրուում են Հին և Նոր Կտակարանների ամբողջական և մասնակի (Սաղմոսարաններ, Աւետարաններ, առաքելական թղթեր և այլն) օրինակներ, որոնց թիւը, զանազան դր-

⁹⁶ Կարապետ վրդ. Տէր Մկր չեան, «Աստուածաշունչի նոր հրատարակութիւնը», էջ 1076 - 1077 :

չազիր ժողովածուներում պահպանուած բեկորների հետ միասին, հազարների է հասնում: Յոթ կարևոր խնդիր է աշխարհով մէկ ցրուած այդ ձեռագրերի մէջ որոնումն ու որոշումը այն հնագոյն ու լուսագոյն օրինակների, որոնց միջոցով հնարաւոր կը լինի երեւան բերել հայկական թարգմանութեան բուն՝ Սահակ-Մեսրոպեան բնագրական նկարագիրը, որը որոշ չափով եղծուել ու աղաւղուել է դարերի ընթացքում ընդօրինակութիւնների միջոցով:

Այդպիսի հին եւ ընտիր գրչագրերից մի քանիսն արդէն վաղուց է, որ աղաղութիւն են գրուել: Այդպիսիների շարքում համբաւաւոր է Մոսկուայի Լազարեան ձեմարանի մագաղաթեայ երկաթազիր Աւետարանը, որը գրուած է 887 թ. եւ այժմ գտնուում է Երեւանում⁹⁷: Մեծ է այս ձեռագրի գիտական նշանակութիւնը: Ժամանակին Մսեր Մսերեանցը հրատարակել է համեմատական մի փոքր ցուցակը բնագրական այն տարբերութիւնների, որ այս գրչազիրը ներկայացնում է Ամստերդամի 1698 թ. եւ Վենետիկի 1805 թ. տպագրութիւնների նկատմամբ⁹⁸. բայց նա կազմած ունէր նաեւ այդ ձեռագրի ամբողջական համեմատութիւնը, որը մնում է անտիպ, այսպիսի վերնագրով. «Համեմատութիւն Աւետարանաց, այն է՝ տպագրելոցն յԱմստերդամ յամին 1698 եւ ի Վենետիկ յամին 1805, ընդ գրչազիրն զաղափարելոյ ի թուին Հայոց ՅԼԶ»⁹⁹: Հետագայում Միհրան Յովհաննէսեանի հրատարակած տեղեկութիւնների համաձայն Երուսաղէմի մատենադարանի մագաղաթեայ երկաթազիր Աւետարանը պիտի աւելի հին լինէր, քան Լազարեան ձեմարանինը, նրա գրութեան տարի համարելով 602 թուականը¹⁰⁰. բայց Մեսրոպ Վրդ. Տէր Մովսիսեանը համարել է, որ այս գրչազիրը է «ամենայն հաւանականութեամբ աւելի հին քան Լազարեան ձեմարանի ձեռագիրը, թէեւ դժուարանում ենք դարբնորոշելու»¹⁰¹: Անտոնեան միարանութեան Օրթագիւղի (Կ. Պոլիս) մատենադարանի մագաղաթեայ հին Աւետարանը ըստ ոմանց, եւ հաւանաբար, գրուած է 716 թ., ուստի եւ սա եւս աւելի հին է համարուել, քան Լազարեան ձեմարանինը¹⁰²: Իսկ Ն. Աղոնցի քննութիւնները կարծես հաստատում են, որ Մլքէթագոյնու յայտնի Աւետարանը, որը գտնուում է Վենետիկում, 25 տարով աւելի հին է, քան Լազարեան ձեմարանի Աւետարանը՝ գրուած լինելով 862 թ.¹⁰³:

⁹⁷ Տե՛ս նրա Լուսատիպ հրատարակութիւնը. «Աւետարան ըստ թարգմանութեան նախնեաց մերոց, գրեալ յամի ՅԼԶ թ. Հայոց եւ յամի տեառն 887: Լուսատիպ հրատարակութիւն գրչազրի Լազարեան ձեմարանի Արեւելեան Լեզուաց: Արդեամբք պատուոյ հոգաբարձու ձեմարանիս՝ Իշխան Սիմէօնի Արամէլիք-Լազարեան: Մոսկուա, ՌՅԻԸ = 1899»:

⁹⁸ Մ. Մսերեանց, «Հանգամանաց հնագոյն գրչազիր Աւետարանին՝ որ գտանի ի Մատենադարանի Լազարեան ձեմարանի», Փարիս, տետր ե, 1876, էջ 28-39:

⁹⁹ Հմմտ. անդ, էջ 39: Մեզ յայտնի է, թէ այժմ ուր է գտնուում Մ. Մսերեանցի այս թանկարժէք երկը:

¹⁰⁰ Մ. Յովհաննէսեան, «Հնագոյն Աւետարան», Բիւրակն, 1900, № 30, էջ 459: Նոյն, «Հնագոյն գրչազիր Աւետարան», անդ, № 38, էջ 595-597: Նոյն, «Հնագոյն հայ գրչազիրն», Բաղասէր, 1900, էջ 117-118:

¹⁰¹ Մեսրոպ վրդ. Տէր-Մովսիսեան, «Հնագոյն Աւետարան Երուսաղէմայ Հայոց Ս. Յակոբայ վանուց», Բազմավէպ, 1908, էջ 103-109:

¹⁰² Ոկսնակ բաղասէր, «Օրթագիւղի Անտոնեան միարանութեան հինաւորց մագաղաթեայ Աւետարան», Բազմավէպ, 1897, էջ 497-499: Մ. Հ. Սէքեան, «Անցք որ անցին ընդ հինաւորց մագաղաթեայ Աւետարանն Անտոնիեան հայոց», Բազմավէպ, 1901, Օգոստ. 1-ի յաւելուած, էջ 13-15:

¹⁰³ Ն. Աղոնց, «Մլքէի Աւետարանի գրութեան տարին», Սիոն, 1936, էջ 274-5:

Հ. Բ. Սարգիսեանը Մլխի Աւետարանի գրչութեան ժամանակը դնում է 851-922 թուականների միջև¹⁰⁴ :

Յիշեալ ձեռագրերի գրչութեան ժամանակի մասին յայտնուած կարծիքները դուրս է եկ որոշ առարկութիւնների ենթակայ լինեն, բայց Լաղարեան Աւետարանն ունի անառարկելի թուագրութիւն, ուստի և Գարեգին կթղ. Յովսէփեանը նրա մասին գրել է. «Այս Աւետարանը թուականով մեղանում մինչև այժմ յայտնի ամենահին ձեռագիրն է»¹⁰⁵ :

Սակայն մի կողմ թողնելով Հնութեան ախոյեանութեան իրաւունքը՝ նշենք որ այսօր դոյութիւն ունեն հին ու ընտիր գրչութեամբ և բնագրական տեսակէտից արժէքաւոր ձեռագրեր, որոնց մասին կարելի է մի ընդհանուր դադարաւար կազմել՝ Երեւանի, Երուսաղէմի, Վենետիկի և Վիեննայի յայտնի մատենադարանների տուեալների հիման վրայ :

Նախ նշենք Աստուածաշնչի՝ ԺԳ և ԺԴ դարերի մի շարք ամբողջական օրինակներ, նկատի ունենալով, որ այժմ աւելի Հնորը յայտնի չեն : Երեւանի Հնագոյն օրինակը՝ № 194 ձեռագիրը 1207 թուականից է. դրանից յետոյ Հերթականօրէն գալիս են № 178 (1253-55 թթ.), № 4243 (1263-66 թթ.), № 142 (1269 թ.), № 345 (1270 թ.), № 1500 (1282ից առաջ), № 195 (1284-88 թթ.), № 177 (1292 թ.), № 179 (1292 թ.), № 180 (1295 թ.), № 181 (1295 թ.), № 182 (1303 թ.), № 183 (1308 թ.), № 6230 (1314 թ.), № 353 (1317 թ.), № 206 (1318 թ.), № 2627 (1338 թ.), № 2705 (1368 թ.), № 352 (1367-71 թթ.), № 4113 (1384 թ.), № 346 (1390-1400 թթ.), № 184 (1400-01 թթ.), № 354 (ԺԴ դ.) և № 6569 (ԺԴ դ.) : Վենետիկն ունի միայն երեք ձեռագիր՝ № 1 (1319 թ.), № 12 (1332 թ.) և № 8 (1341-55 թթ.) : Միայն երկու ձեռագիր է մեկ յայտնի Երուսաղէմից՝ № 146 (1214 թ., թերի) և № 153 (1323 թ.). և երկու ձեռագիր էլ Վիեննայից՝ № 71 (ԺԳ-ԺԴ դդ.) և № 55 (1368-75 թթ.) :

Աւետարանի ձեռագիր օրինակները թէ՛ գրչութեամբ աւելի հին են և թէ՛ թուով շատ, քան Աստուածաշնչի ամբողջական օրինակները : Որպէս Թ-ԺԱ դարերից հասած օրինակներ՝ կը նշենք Հետեւեալները : Երեւանի Հնագոյն օրինակը, գրուած 887 թ., նախկին Լաղարեան ձեռարանի Աւետարանն է, որն այժմ կրում է 6200 թուահամարը. այնուհետև ունենք՝ № 10110 (Թ/Ժ դդ.), № 6384 (902 թ.), № 7737 (965 թ.), № 7735 (986 թ.), № 2374 (989 թ.)¹⁰⁶, № 7739 (1001 թ.), № 4804 (1018 թ.), № 283 (1033 թ.), № 6201 (1038 թ.), № 3723 (1045 թ.), № 3793 (1053 թ.), № 3784 (1057 թ.), № 311 (1066 թ.), № 10434 (1069 թ.)¹⁰⁷, № 275 (1071-78 թթ.) և № 288 (1099 թ.) : Վենետիկի

¹⁰⁴ Հ. Բարսեղ Սարգիսեան, «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանցի վիենետիկ», հտ. Ա, Վիենետիկ, 1914, էջ 373-392 :

¹⁰⁵ Գաբեգին կթղ. Յովսէփեան, «Յիշատակարանք ձեռագրաց», հտ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 86 :

¹⁰⁶ Այս ձեռագիրը, որը նախկինում 229 թուահամարն էր կրում, գրականութեան մէջ յայտնի է լեյժմիսնի Աւետարանն անունով, ունի փոսկերեայ կազմ : Ֆ. Մակլէրը 1910 է ընծայել նրա լուսատիպ հրատարակութիւնը՝ "L'Evangile Arménien. Edition phototypique du manuscrit 229 de la Bibliothèque d'Etchmiadzin, publiée sous les auspices de M. Léon Mantacheff, Paris, P. Geuthner, 1920" :

¹⁰⁷ Այս ձեռագրի յիշատակագրութիւններում գտնում ենք Անանիա Նարեկացի և Անանիա Վարադացի անունները : Ա. Վարադացին 1069 թուականին ձեռագիրն ընդօրինակել տուողն է, որն իր անձի մասին խօսում է համեստ որակումներով. իսկ Ա. Նարեկացին յիշատակում է երբորդ զէմքով և գովասանական որակումներով : Ուրեմն՝ նրանք տարբեր անձնաւորութիւններ են :

Հնադոյն օրինակը Մլքէ Թադուհու վերոյիշեալ Աւետարանն է, որը գրուած է համարում 851-922 թթ. միջեւ եւ կրում է 86 թուահամարը. գրանից յետոյ ժամանակագրական կարգով դալիս են՝ No 103 (Թ/Ժ դ.դ.), No 123 (նոյնպէս), No 116 (1007 թ.), No 108 (Ժ դ.), No 102 (ԺԱ դ.), No 106 (նոյնպէս) եւ No 159 (նոյնպէս): Երուսաղէմի մատենադարանից որպէս Հնադոյն օրինակներ մեզ յայտնի են No 2562 (Թ/Ժ դ.դ.), No 2555 (Ժ դ.) եւ No 3624 (1041 թ.): Իսկ Վիեննայի մատենադարանն ունի ԺԱ/ԺԲ դարերի գրչութիւն համարուող երկու Աւետարաններ՝ NoNo 608 եւ 1031:

Թէ՛ ամբողջական Աստուածաշնչերի եւ թէ՛ Աւետարանների մէջ կան նաեւ հետագայ դարերի մի շարք ընդօրինակութիւններ, որոնք նոյնպէս հին եւ ընտիր նախադասութիւններ են ունեցել: Այդպիսիներից է եղել, օրինակ, Մնկղիւրիայի Կարմիր վանքի No 45 ձեռագիր Աստուածաշունչը, որի նախադասութիւն օրինակը 986 թուականից էր:

Աստուածաշնչի տարրեր մասերի հին ընդօրինակութիւնների նմուշներից են նաեւ Երեւանի ձեռ. No 3845՝ Պօղոս առաքեալի Բղթերը (1173 թ.), Երուսաղէմի ձեռ. No 326՝ Յայտնութեան գիրք (1199-1202 թթ.), Փարիզի Աղլային Մատենադարանի հայ. ձեռ. No 27՝ Նոր Կտակարան՝ առանց Աւետարանների (ԺԲ դ.), եւ այլն: Կան նաեւ աւելի հին գրչութիւն ունեցող Սաղմոսարաններ:

Պարզ է, որ, ձեռքի տակ ունենալով ձեռագրական այսպիսի հարուստ ժառանգութիւն, հայ րանասիրութիւնն այսօր հայկական Թարգմանութեան բնագիրը վերականգնելու համար լայն հնարաւորութիւններ ունի շարունակելու եւ աւարտին հասցնելու այն գործը, որ սկսել էր Զօհրապեանը: Եւ իրօք, առաջագուման է, որ արտայայտուած էր անցեալ դարի վերջերին Էջմիածնի վանքում, Աստուածաշնչի քննական նոր բնագիր պատրաստելու աշխատանքներով: Աստուածաշնչի ձեռագրերի մեծագոյն եւ Հնադոյն մասը կենտրոնացած էր Էջմիածնի Մատենադարանում (այժմեան Երեւանի Պետ. Մատենադարան), ուստի եւ պատահական չէր, որ այդ նպատակի իրացմանը որոշել էին ձեռնամուխ լինել Էջմիածնի միաբանութեան գիտնական անդամները: Դեռեւս 1890-ական թուականներին կառարուող նախապատրաստական աշխատանքնե-

Ըստ երեւթիւնի՝ նրանցից առաջինը սոյն ձեռագրին նախադասութիւն ծառայած օրինակի ստացողն է եղել եւ հաւանաբար Ժ դարի մատենագիր Ա. Նաբեկացին է, Գրիգոր Նարեկացու հարադատներից եւ նրա ուսուցիչը (տես առաջ, հտ. Ա, էջ 721 - 730): Նրան վերաբերող յիշատակագրութիւնն է՝ Անանիայի Նաբեկացւոյ աստուածազան հոտորի եւ հզաւր վարդապետի է սուրբ Աւետարանս այս եւն. (էջ 25ր):

Երկրորդը՝ Ան. Վարազագին, 1169 թ. ընդօրինակուած սոյն ձեռագրի ստացողն է, ինչպէս պարզ երեւում է նրա յիշատակարանից. «Ի ՇԺԸ Թուարբերութեանս Հայոց եւ՝ Անանիայ Վարազագի, նուազստ ի կրօնաւորս եւ տրուպ եւ կրտսեր ի գիտնաւորս, ... ետու գրել զսուրբ Աւետարանս՝ Յովհանէսի գրչի եւ ստացայ զսա յիմոց արդար եւ իւր աւագի արդեանց, զոր ի վեր համարիմ քան զամենայն աշխարհ ... մանաւանդ վասն [ստուգութեան] սորին եւ ընտրութեան բանից Աւետարանի եւ անհատի եւ ամենայն արուեստի, որ է վկայեալ աւրինակն յամենայն գիտնականաց Հայոց, զոր ասէին յաւանդութենէ՝ գրեալ ձեռամբ սրբոյն Մատթոյիւրայ վարդապետի եւ Թարգմանչի. եւ իմ այսմ ամենայնի հասու եղեալ եւ տեղեկացեալ վասն լաւութեան սորա, զոր ոչ արժէ աշխարհ զփոքրիկս զայս, որ է մեծ եւ պատուական ի սրտի իմում եւ ամենայն գիտնականաց եւն. (էջ 28ր - 287ա):

Այս յիշատակարանը միաժամանակ կրում է սոյն օրինակի հնութեան կնիքը:

րի մասին արձագանքում էր մամուլը¹⁰⁸։ Եղիա Վրդ. Հասան-Ջալալեանցը էջ-
միածնի Մատենադարանում Աստուածաշնչի ձեռագրերի համեմատութեան աշ-
խատանքներ էր կատարում¹⁰⁹։ 1900-ական թուականներին այդ աշխատանք-
ներն ստացել էին նոր թափ։ 1902 թ. Խրիմեան Հայրիկը Կարապետ Վրդ. Տէր
Մկրտչեանին պաշտօն էր յանձնել՝ Էջմիածնի ձեռագրանի ուսումնաւարտ եւ ու-
սանող սաների զործակցութեամբ հրատարակութեան պատրաստել Աստուա-
ծաշնչի բնագիրը՝ ձեռագրերի համեմատութեան հիման վրայ¹¹⁰։ Չղայի աշ-
խատանքներ էին կատարուել։ Մատենադարանի մի քանի տասնեակ ձեռագիր
Աստուածաշնչերն իրար հետ համեմատելուց յետոյ կանգ էին առել հիմնական
8 օրինակները վրայ՝ երկրորդական կարգի օգտագործման վերապահելով միւս
օրինակները. որոնց հետ միասին օգտագործում էին նաեւ Աստուածաշնչի ա-
ռանձին դրքերի (Աւետարաններ, Առակաց գիրք, Սաղմոսներ եւ այլն) բնո-
րինակութիւններ, որոնք յաճախ աւելի հին եւ աւելի ընտիր օրինակներ էն
հանդիսանում, ինչպէս Ճաշոցի նոյնպիսի օրինակներ, որոնք Հին եւ Նոր Կր-
տականներէց պարունակում են բազմաթիւ հատուածներ։ Ձեռագրական
տարբերակների բնորութեան համար օգտագործում էին նաեւ յունարէն Եօ-
թանասնից բնագիրը եւ երբայականը, վերջինս, ըստ երևոյթին, հետեւողու-
թեամբ Աստուածաշնչի՝ Կ. Պոլսի 1895 թ. հրատարակութեան, որ նշանակ-
ւած էն երբայական բնագրի բոլոր կարեւոր տարբերութիւնները։ «Բուն օրի-
նակը կազմելու համար, — գրում էր Կարապետ վարդապետը, — մենք վերցրել ենք
Կ. Պոլսի վերջին տպագրութիւնը եւ աչքի առաջ ունենալով՝ մի կողմից ձեռա-
գիրների տարբերութիւններն ամփոփող տետրակը եւ միւս կողմից երբայակե-
րէնի բնագիրն ու յունարէն Եօթանասնից թարգմանութիւնը, սրբադրում ենք՝
տպագրի մէջ՝ զնելով այն ընթերցումը, որ ամենաուղիղն է երևում ձեռա-
գիրների մէջ՝ նոցա համեմատական արժէքին եւ բնագրի իմաստին նուաճ-
իսկ իրբեւ տարբերութիւն նշանակում ենք միայն այնպիսիները, որոնք պարզ
սխալ կամ թիւրիմացութիւն չեն եւ արժէք կարող են ունենալ կա՛մ իմաստի,
կա՛մ հայերէն լեզուի տեսակէտից»։ Այնուհետեւ Կարապետ վարդապետն աւե-
լացնում էր. «Իմաստը ճշգրիտ համար մենք նախապատուութիւն տալիս ենք
այն ընթերցումներին, որոնք բնագրին աւելի մօտ են՝ չանելով ի հարկէ ո՛չ
մի սրբադրութիւն, նոյնիսկ ակներեւ սխալների համար, եթէ դո՛ւք մի ձեռագ-
րի վկայութիւնը չունենանք։ Նախկին հրատարակութիւնների մի կարեւոր թե-
րութիւնը հէնց այն է, որ բնագիրն ի նկատի չունենալով եւ միայն յունարէնի
հետ համեմատելով՝ շատ անդամ բնորելի են այնպիսի ընթերցումներ, որ յու-
նարէնին աւելի մօտ են, բայց նախնականը չեն, այլ ձեռագիրների մէջ սրբ-
ադրումը՝ յունարէն իմացողների ձեռքով»։

Այս հիանալի նախաձեռնութեան արդիւնքն այն եղաւ, որ 1903 թ.
սկզբներին Էջմիածնի տպարանից լոյս ընծայուեց, որպէս նմուշ, Աստուածա-
շնչի քննական բնագրի առաջին պրակը՝ 1 տպագրական մամուլ ծաւալով կամ
16 էջ, որին առանձին կցուած էր նաեւ ձեռագրական տարբերութեան
ցուցակը։ Այդ նմուշը քննարկման համար ուղարկուած էր մի շարք մասնա-
գէտների, որոնցից յայտնի բանասէր Հ. Կարապետ Տէր Սահակեանը¹¹¹ եւ դր-

¹⁰⁸ Հայրենիք, 1894, Մարտի 26, № 705։

¹⁰⁹ Արարտ, 1896, էջ 312, ծան.

¹¹⁰ Այս շրջանի աշխատանքների մասին տե՛ս Կարապետ վրդ. Տէր Մկրտչեանի տեղեկատուութիւնը, Արարտ, 1902, էջ 474-477 եւ 1079-1088։

¹¹¹ Բազմավէպ, 1903, էջ 343-349։

բարարազէն Գալսիս Գուրգէն¹¹² օգտակար դիտողութիւններով ու թելադրանքներով հանդէս էին եկել մամուլում: Դժբախտաբար փորձնական պրակտիկ տեսանկյունից յետոյ այդ աշխատանքները դադարեցին, յայտնի չէ, թէ ի՞նչ պատճառներով. եւ այսօր աւելի քան 60 տարի է, որ լուռ թիւն է տիրում այդ մասին: Նոյնիսկ յայտնի չէ, թէ կատարուած աշխատանքերի անտիպ նիւթերը ո՛ւր են գտնուում այսօր¹¹³: Եւ սակայն՝ Հայկական Աստուածաշնչի բնագրի քննական հրատարակութեան խնդիրը հայ բանասիրութեան համար մնում է օրակարգի կարեւորագոյն խնդիր: Վրացական ՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիան, ակադեմիկոս Ա. Շանիձէի գլխավորութեամբ, վաղուց է ձեռնամուխ եղել հրատարակելու Աստուածաշնչի վրացերէն թարգմանութեան քննական բրնագիրը՝ որպէս վրացերէն լեզուի դասական չրջանի արտադրութիւն, եւ Հին ու Նոր Կտակարանների մի շարք զրբեր արդէն լոյս են տեսել: Հայկական բրնագիրը՝ դասական այն բնագիրը, որը լոյս աշխարհ եկաւ Ե դարում մեր անմահ թարգմանիչների անգույ ջանքերով եւ հանդիսանում է հայ ոսկեդարեան լեզուի թանկագին կոթողը, նոյնպէս արժանի է հրատարակ գալու իր հարազատ՝ անեղծ ու անաղարտ դիմագծով. եւ, աղատուելով դարերի ընթացքում կրած խաթարումներից ու դրչադրական աղաւաղումներից, սեփականութիւնը դառնալու գիտութեան: Հայկական բնագրի արժանիքը կայանում է ոչ թէ լույս տեսնում, որ հայ դասական լեզուի հարստութիւնների շտեմարանն է հանդիսանում եւ ունի ազդային մշակոյթի առումով խոշոր նշանակութիւն, այլև ներանում, որ համաշխարհային մշակոյթի ուսումնասիրութեան համար ունի նոյնպէս խոշոր նշանակութիւն, որպէս մի թարգմանութիւն, որն անսահման հնարաւորութիւններ է պարունակում իր հերթին օգնելու վերականգնմանը յունարէն այն բնագրերի, որոնցից թարգմանուած է եւ որոնց բնագրական ներկարգիրը տուժել է դարերի ընթացքում: Այս վերջին առումով էլ արդէն վաղուց է, որ հայկական թարգմանութիւնը գրաւել էր բանասիրական աշխարհի ու չադրութիւնը:

Ժէ դարի վերջերին Սորբոնի դոկտորներից Պիլը գտնում էր, որ հայկական թարգմանութիւնը մեծ ծառայութիւն կը մատուցանի յունարէն բնագրերը վերականգնելու¹¹⁴: Նոյն կարծիքին էր եւ Լակրոպը¹¹⁵: Հայկական բրնագրի տարբերակներն օգտագործելու փորձեր են կատարել Վիլֆրուան (1775 թ.), Գրիսարիսը (1796 թ.), Հոլմեսը (1798 թ.) եւ հետագայում ուրիշներ¹¹⁶: Պ. Ս. Լուրգէն 1780-90-ական թուականներին հայկական բնագիրը լատիներէնի էր թարգմանում՝ նպատակ ունենալով այն հրատարակել Վալտոնի յայտնի բարգմանիչուան Աստուածաշնչի մէջ. այս աշխատանքը, որ հեղինակի մահամբ կիսատ է մնացել՝ ընդգրկելով միայն Մինդոց զրբից մինչեւ Մակարա-

¹¹² Բիւզանդիոն, 1963, Մարտի 18, № 1963:

¹¹³ Երևանի Պետ. Մատենադարանի գիւանական բաժնում մեր կատարած որոնումներն ազարդին ֆուցին: Դուցէ այդ նիւթերը լինեն Կաթողիկոսական գիւանում, որն այժմ գտնուում է շՍՀ Պետական Արխիւում:

¹¹⁴ Հմմտ. Aug. Calmet, "Dictionnaire ... de la Bible", t. I, Petit-Montrouge, 1846, p. 871. Հ. Գ. Զարբնաւիտան, Մատենադարան..., էջ 241:

¹¹⁵ Հմմտ. "Mosis Chorenensis Historiae Armeniacae, libri III", p. IX-X.

¹¹⁶ Հմմտ. Գ. Ա. Շուսլիպ - Հ. Գ. Զարբնաւիտան, Մատենադարան..., էջ 91: Հ. Գ. Զարբնաւիտան, Մատենադարան..., էջ 244: Բազմալէպ, 1900, էջ 296, 340:

յեցւոյն Բ գիրքն ընկած մասերը, այժմ պահւում է Միւնխենում¹¹⁷։ Եղել են նըմանօրինակ ուրիշ ձեռնարկումներ եւս, բայց հայկական բնագրի լատիներէն մի ամբողջական թարգմանութիւն, որը զեռ մնում է անտիպ, կատարել է վենետիկեան Միխիթարեան Հ. Եղիա Թոմասնեանը¹¹⁸։ Այդպիսի մի աշխատութեան հրատարակութիւնը, կասկած չկայ, որ մեծ ծառայութիւն կը մատուցանէր բանասիրութեանը՝ վեր հանելով հայկական բնագրի գիտական անփնտրածանիքները։

Այնուամենայնիւ, ինչպէս ասացինք, հայկական թարգմանութեան դասական բնագրի վերականգնման խնդիրը կանգնած է առաջին դժի մրտ։ Եւ մնում է հրամայական պահանջ, որի իրագործման համար մեր օրերում կան աւելի շատ հնարաւորութիւններ, քան կային մեր դարի սկիզբներին։ Դրա մասին մեր մասնագէտները պիտի մտածեն թէ՛ յօդուտ հայրենի գիտութեան եւ թէ՛ ի շահ ոչ միայն հայ-յուշական, այլեւ հայ-ասորական եւ հայ-վրացական մշակութային հնօրեայ կապերի ճիշդ լուսարանման, կապեր, որոնց անխաղախ վկան է հանդիսանալու Սահակ-Մեսրոպեան վերականգնուած բնագիրն իր գիտական կերպարանքով։

Հայագիտութեան հերթական խնդիրներից մէկը պէտք է լինի Աստուածաշունչ մատեանի հայ դասական բնագրի վերջնական վերականգնումը։

Յ. Ս. ԱՆՍՅԵԱՆ

(Շար. 2 եւ վերջ)

¹¹⁷ Հմմտ. Հ. Գ. Գալեմիւսեան, «Յուլյակ հայերէն ձեռագրաց Արքունի Մատենադարանին ի Միւնխեն», Վիեննա, 1892, ձեռ. № № 19 և 20։

¹¹⁸ Հմմտ. Հ. Գ. Զարբնանալեւն, «Մատենադարան ...», էջ 244։